

Roman Kamienik

Studia nad topografią powstania Spartakusa

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne 28, 95-124

1973

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Instytut Historii
Wydziału Humanistycznego UMCS

Roman KAMIENIK

Studia nad topografią powstania Spartakusa

Изучение топографии восстания Спартака

Études concernant la topographie de la révolte de Spartacus

Stan źródeł pozwala jedynie w bardzo ogólnych zarysach nakreślić drogę przemarszu i topografię powstania Spartakusa, a lokalizacja nawet najważniejszych wydarzeń nastęrcza poważne trudności.

Według większości autorów po ucieczce z Kapui gladiatorzy, którzy zbiegli, schronili się na Wezuwiuszu. To miejsce schronienia podaje Appian, Florus, Wellejusz Paterkulus, Frontinus i Orosjusz. W przeciwieństwie do nich Plutarch nie określa bliżej miejsca pobytu niewolników po ucieczce ze szkoły gladiatorów, podaje tylko, że schronili się w bezpieczne miejsce (τόπον τινα κατερόν). W zachowanych fragmentach *Historii* Salustiusza nazwa Wezuwiusz nie występuje; znajdujemy tu tylko wzmiankę, że Klodiusz dowodzący akcją wojskową przeciwko zbiegom, podszedł do podnóża góry (*radicem montis accessit*).¹ W historiografii przyjęto lokalizację pierwszego miejsca pobytu po ucieczce z Kapui przekazaną przez Appiana, choć G. Rathke przypuszcza, że zbiegowie schronili się najpierw w Acerrae, a stąd udali się na Wezuwiusz. Rzeczywiście Wezuwiusz mógł stanowić bezpieczną kryjówkę, skoro od niepamiętnych czasów nie zdradzał aktywności wulkanicznej, chociaż wiadano o tym, że niegdyś był to czynny krater. Świadczyły o tym warstwy ziemi pochodzenia wulkanicznego, na co zwraca uwagę Strabon; także Diodor powiada, że Wezuwiusz

---

¹ Appian: *Bell. civ.* I 116; Florus II 8,1; Velleius *Paterculus* II 30,5: *primo Vesuvium montem petiere*; Frontinus: *Strateg.* I 5,21; *Idem in Vesuvio obsessus*; Orosius V 24; Plutarch: *Crassus* 8; Salustii: *Historiarum* III Frgm. 92 ed. Maurenbrecher.

podobnie jak Etna wyrzucał niegdyś ogień, a z rzymskich pisarzy Witruwiusz, powołując się na tradycję, pisze o jego aktywności w dawnych czasach. Strabon datuje ostatni wybuch Wezuwiusza na 470 r. przed n.e., a Orozjusz na wiek III przed n.e. Bardziej jednak prawdopodobne jest datowanie ostatniego wybuchu na około wiek VIII przed n.e., jak to między innymi zakłada R. Étienne. Wszystkie inne wzmianki o aktywności wulkanicznej Wezuwiusza dotyczą okresu po 79 roku n.e. Florus nazywa go więc naśladowcą Etny (*Vesuvius Aetnici ignis imitator*).²

Teodoryk Wielki w liście do prefekta pr. Fausta (Cassiodor: *Var.* IV 50) powiada, że Wezuwiusz, który przez tyle wieków był uważany za górę, okazał się tak straszny ziejąc ogniem i lawą „[...] *et tot saeculis mons habetur, qui erogationibus tantis expenditur*”.

Pobytwi Spartakusa na Wezuwiuszu zostały poświęcone bardzo wnikliwe i interesujące w swych wywodach studia.³

W. Hartwig zwrócił uwagę, że wierzchołek Wezuwiusza miał w starożytności inny kształt aniżeli dzisiaj. Dopiero wybuch w 79 r. n.e. i w latach późniejszych zmienił jego wygląd, nadając mu postać zbliżoną do dzisiejszej. W dobie obecnej Wezuwiusz spoczywa na podstawie o średnicy 16 km, mającej 48 km obwodu i 595 m wysokości. Wzgórze dzieli się na dwie części zakończone dwoma wierzchołkami: północny nosi nazwę Sommy i ma 1137 m wysokości, a drugi to dzisiejszy Wezuwiusz ukształtowany w wyniku wybuchów, począwszy od 79 r. n.e. ma 1282 m wysokości. W opisie Agrykoli z 1545 r. Wezuwiusz jest jeszcze niższy aniżeli Monte Somma.

Z Kolumelli i Appiana wynika, że Wezuwiusz miał w starożytności dwa szczyty. Pierwszy z nich mówił o „*Vesuvii Colles*”, Appian o *πομπαια ὄρη*. Malowidło znalezione w 1826 r. w Pompejach w *Casa di Bacco* (*Strada del Foro*) przedstawia górę o dwóch wierzchołkach, ale w znalezionym w 1879 r. malowidle pompejańskim, a przedstawiającym Bakchusa widzimy tylko jedno wzgórze. Preusse uważa to jednak za uproszczenie malarza, któremu nie chodziło o oddanie rzeczywistości, a jedynie o zobrazowanie urodzajności „*Vesva rura*” i obfitości winnic. Natomiast na innym malowidle pompejańskim, dziś już nieistniejącym, a odnalezionym w

² G. Rathke: *De Romanorum bellis servilibus*, Berolini 1904, s. 81; Strabo V 4, 247; Diodor IV 21; Vitruvius II 6, 2; Florus I 16; Statius: *Silvae* IV 8, 5 nazywa Wezuwiusz *aemula Trinacriis [...] flammis*; por. Solinus XXXIX 1; Isidorus: *Orig.* XIV 3, 46. R. Étienne: *Życie codzienne w Pompejach*, Warszawa 1971, s. 313.

³ Mario Baratta: *Spartaco al Vesuvio*, „*Athenaeum*” XIII 1935, s. 205—218; P. Franco: *Il Vesuvio ai tempi di Spartaco e di Strabone*, Napoli 1887; L. Palmieri: *Del Vesuvio dei tempi di Spartaco e di Strabone*, Napoli 1879; P. Preusse: *Ein Wort zur Vesuvgestalt und Vesuvtätigkeit im Altertum*, „*Klio*” XXVI 1934, s. 293—310.

XVIII w. w Herkulaneum, figurują obydwa wzgórza, to jest Monte Somma i właściwy Wezuwiusz.⁴ Dwuwierzchołkowy Wezuwiusz występuje u autorów piszących po 79 roku n.e., a opisana przez Strabona góra, to dzisiejsza Monte Somma. Wierzchołek wzgórza był wówczas w przeważnej części płaski, a na środku tego płaskowyzu wyrósł w 79 r. stożek dając początek nowożytnemu Wezuwiuszowi. Wygląd Wezuwiusza przed 79 r. n.e. zrekonstruował L. Palmieri. Kształtowanie się jego profilu i Sommy ukazuje diagram u Johna Philipisa. Somma jest zbudowana, jak dowodzi stratygrafia, z ukośnie ułożonych i półkolem otaczających stożek Wezuwiusza skał. Monte Somma stanowi północno-wschodnią część Wezuwiusza i jest kraterem starego, może przedhistorycznego wulkanu. Stożek dzisiejszego Wezuwiusza jest położony ekscentrycznie w stosunku do podstawy starego krateru, to jest Sommy, nazywanej w starożytności Wezuwiuszem. Badania geologiczne przeprowadzone na tych obszarach dowiodły, że prahistoryczny wulkan znajdował się pod wodą, o czym świadczą występujące muszle mięczaków morskich. Pompeje leżały na warstwie starej lawy, a ulice miasta były wyłożone płytami z kamienia pochodzenia wulkanicznego. Pod Herkulaneum znajdują się resztki jakiegoś starego miasta, które — jak przypuszcza J. Schneer — padło ofiarą wybuchu tego prahistorycznego wulkanu. Są to dowody aktywności wulkanicznej Wezuwiusza w czasach prahistorycznych. Od niepamiętnych czasów góra nie zdradzała żadnych niepokojących objawów, a długi spokój został nagle przerwany przez wybuch w 79 r. n.e.⁵

Zbocza wzgórza były pokryte w starożytności bujną roślinnością, a „*Vesuvia rura*” słynęły z urodzajności. Strabon powiada, że wokół Wezuwiusza rozciągały się pola uprawne; były one oddzielone od siebie rzędami cyprysów. Zbocza były pokryte winną latoroślą, która rosła tu w stanie dzikim. Pliniusz Starszy wymienia *Vites Aminneae*, *Numisiana vitis* i *Murgentina vitis* uprawiane w tych okolicach. Dowodzi tego również stwierdzenie Florusa I 16, który pisze: *hic amici vitibus montes [...] et pulcherrimus omnium Vesuvius*. Ausoniusz (Idyll.) wymienia *vaporiferi vineta Vesevi*. Na malowidle pompejańskim przedstawiającym Wezuwiusz

⁴ G. Rathke: *Vesuvius „PWRE”* 2. R. XVI Halbbd. Stuttgart 1958, col. 2434—37; H. Nissen: *Italische Landeskunde*, Bd. I, Berlin 1883, s. 251; J. Schneer: *Der Vesuv und seine Geschichte von 79 n. Chr.* 1894, s. 15; W. Hartwig: *Der Sklavenkrieg des Spartakus*, Einladungsschrift des. Gymn. Bernhard. in Meiningen, 1894, s. 6; Columella: *Rer. rust.* III 2, 10; Appian: *Bell. civ.* I 50; Preusse: *op. cit.*, „Klio” 1934, s. 301, Taf. II przy s. 304—5; Palmieri: *op. cit.*, s. 91 i fig. 1; Baratta: *op. cit.*, s. 212; J. A. Cramer: *A geographical and historical description of Ancient Italy*, vol. II, Oxford 1826.

⁵ Palmieri: *op. cit.*, s. 91—3; id. *Il Vesuvio e la sua storia*, Milano; N. Baratta: *Il Vesuvio e le sue eruzioni dell'anno 79 d.C. al 1896*, Roma 1897; J. Philipps: *Vesuvius*, Oxford 1869, pl. II przy s. 176; Étienne: *op. cit.*, s. 28.

w *Casa del Centenario* podstawa góry jest pokryta winnicami.⁶ Wino spod Wezuwiusza jest poświadczane inskrypcyjnie, a mianowicie: *Vesvin(um vinum)* CIL IV 2557, 2558; *Vesvinum (vinum)* CIL IV 2559; *lymp(hae) Ves(uvinae)* CIL IV 5662; *lump(ae) Ve(suriana?)* CIL IV 5623, 5624, 5625; *vinum Ves(uvinum?)* CIL VIII 22640, 31; por. CIL X 3806: *Jovi Vesuvio sac. d.*

Wiemy również, że powyżej winnic rosnących na zboczach Wezuwiusza znajdowały się lasy, a do wybuchu wulkanu w 1631 r. jego krater był pokryty drzewami. U podnóża góry stoczyli w 340 r. przed n.e. Rzymianie bitwę z Latynami, a piszący o tych wydarzeniach Liwiusz nie wspomina nawet o śladach wybuchu wulkanu. Tu również stoczyły ostatnią bitwę wojska bizantyjskie z Ostrogotami.⁷ W świetle powyższego nie ma podstaw, by kwestionować relację dotyczącą Wezuwiusza jako miejsca schronienia gladiatorów po ucieczce z Kapui. Wydostanie się z osaczenia przy pomocy lin splecionych z winnej latorośli i klęska zadana wojskom rzymskim u stóp Wezuwiusza nie powinna budzić wątpliwości, z tym jednak, że wszędzie tam, gdzie mowa o Wezuwiuszu w odniesieniu do powstania Spartakusa, chodzi właściwie o dzisiejszą Monte Somma. Spartakus napadł więc na obozowisko rzymskie u podnóża Sommy. Według Johna Philipisa Klodiusz miał obsadzić *Fosso della Vetrana*, podczas gdy Spartakus wydostał się z osaczenia na górze po przeciwległej ścianie.

W pierwszym okresie powstania znamionym przez szybki wzrost szeregów zbiegowie przebywali na terenie Kampanii, po czym przeszli Apeniny trzymając się raczej zboczów górskich i miejsc, które w przypadku napaści ze strony Rzymian mogły stanowić naturalną ochronę.

Jesienią 73 r przed n.e. Spartakus napadł na Waryniusza pod *Salinae*. Lokalizacja ich jest trudna. Prawdopodobnie jest to miejscowość położona w Picenum nad rzeką Saunus, dziś Salino, między Herkulaneum a Pompejami. Hartwig utożsamia je z *Salinae Herculeae*, J. Carcopino lokalizuje *Salinae* między Pompejami a Herkulaneum, a więc opowiada się za Münzerem. Z pisarzy starożytnych *Salinae Herculeae* wymienia Kolumella: *dulcis Pompeia palus vicina Salinis Herculeis*. W inskrypcjach występują *Salinienses*, *Salinenses* CIL IV 128, 161, 1611, 4106. Podobnie *Salinae* figurują w itinerariach.⁸

⁶ Strabo V 4, 247; V 5, 244; Cramer: *op. cit.*, vol. II, s. 176—7; Baratta: *Spartaco al Vesuvio*, „Athenaeum” XIII 1935, s. 212—213; Plinius: *N H* XIV 2, 22; XIV 2, 34—35; Columella III 2, 10; Preusse: *op. cit.*, s. 302; Rathke: „PWRE” 2. R. XVI Halbbd. col. 2435.

⁷ Livius VIII 8, 19; Procopius: *Bell. Goth.* IV 35; Cramer: *op. cit.*, vol. II, s. 178; Rathke: *op. cit.*, col. 2435.

⁸ Schneer: *op. cit.*, s. 16; Phillips: *op. cit.*, s. 197, por. s. 6—7; Baratta: *Il Vesuvio e le sue eruzioni*, s. 9; Hartwig: *op. cit.*, s. 10; J. Carcopino: *César [w:] Histoire Générale*, Paris 1950, s. 557; Münzer: *Spartacus*, „PWRE” 6 Hbbd.

We fragmentach Historii Salustiusza wymienione są Kумы (III Frgm. 96: *At Cumas*), ale wobec luki w tekście nic na ten temat powiedzieć nie można, a inne źródła o zlokalizowanej tu akcji Spartakusa nie wzmiankują. Wiemy natomiast, że niewolnicy posuwają się wzdłuż *via Popilia*, trzymając się jej lewej strony, maszerują więc przez górskie tereny Kampanii, Samnium i Lukanii; po drodze napadają, jak podaje Salustiusz, na rolników miejscowości Abella, która leżała niedaleko Noli (dziś Avella vecchia) i słynęła z urodzajności gleby oraz obfitości owoców. Wergiliusz (Aen. VII 740) wymienia abellańskie jabłka (*maliferae moenia Abellae*) a Pliniusz Starszy (XV 22, 88) abellańskie orzechy, wzmiankowane także w edykcje Dioklecjana o cenach maksymalnych. Spartakus miał również zniszczyć, jak podaje Florus, Nolę. Z Salustiusza (*Hist. III Fraggm. 97*) wynika, że Spartakus trzymał się terenów górzystych i zalesionych (*Picentinis, deinde Eburninis iugis occultus*). Przez zbocza gór Picentyńskich i Eburnijskich przybywa więc Spartakus do *Nares Lucanae*.⁹ Jest to przełęcz w południowych Apeninach, przez którą Spartakus przeszedł na wschodnią część półwyspu Italskiego drogą wiodącą z Kampanii do Lukanii w miejscu, w którym przebiegała przez Apeniny *via Popilia*. Tu leżała poświadczona inskrypcyjnie wioska *pagus Naranus*. Nieco wiadomości na temat tego górskiego przejścia znajdujemy w źródłach literackich. Cyceron określa drogę przez *Nares Lucanae* jako bardzo uciążliwą: „*iter esse molestum scio*”, *Ad Atticum* 3, 2. Z Prokopiusza (*Bellum Goth.* 3, 28, 7) wynika, że były dwa tego rodzaju przejścia. Podaje on, że góry Lukańskie ciągną się aż do granic Brucjów i schodzą się ze sobą w wąskim miejscu tworząc dwa bardzo wąskie przejścia. Warto dodać, że w czasie, gdy Spartakus znalazł się w *Nares Lucanae*, Waryniusz, zabezpieczając

---

1929, col. 1531; D. Romanelli: *Antica topografia istorica del regno di Napoli*, parte II, Napoli, 1815, s. 203; Nissen: *op. cit.*, Bd. II, s. 760; *Itinerar. Ravenn.* 4, 31 [w:] Mommsen: *Über die Unteritalien betreffenden Abschnitte der ravennatischen Kosmographie*, „Gesammelte Schriften” Bd. V, Historische Schriften, Bd. 2, Berlin 1908, s. 289; R. Bonghi: *Spartaco*, „Atti della reale Accademia di Scienze morali e politiche di Napoli”, vol. XVI, Napoli 1881, s. 16.

⁹ Sallustius: *Hist. III Frgm. 97: Incidere in colonos praesidentis agros suos*; por. *Schol. Verg. ad Aen. VII 740*; Silius Itacus VIII 545; *pauper sulci cerialis Abella*; Cato: *Rer. rust.* 8, 2; Columella V 10; Paulinus Nol: *Poem.* [w:] Migne: *Patr. Lat.* 61, col. 553, 559, 602; *Edictum Diocletiani* VI 53 ed. Blümmer, 2 Aufl. Berlin 1958, s. 18: *nucium Abellanorumque*; Romanelli: *op. cit.*, parte III, s. 596—7; Cramer: *op. cit.*, vol. II, s. 211—212; Nissen: *op. cit.*, Bd. II, s. 754—755; Hülsen: *Abella*, „PWRE” Bd. I, 1894, col. 27—28. *Nares Lucanae* — Nissen: *op. cit.*, Bd. II, s. 824; H. Philipp: *Nares Lucanae*, „PWRE” Bd. XVI 1935, col. 1715—16; *Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt von K. Miller*, Stuttgart 1916, s. 368.

Italię środkową przed ewentualnym uderzeniem ze strony zbiegów, obozował w Picenum.¹⁰

Droga pochodu Spartakusa wiedzie następnie do *Anni Forum*. Poza wzmianką u Salustiusza miejscowość ta nie występuje nigdzie w źródłach, nie spotykamy jej również w itinerariach. H. Nissen identyfikuje ją z *Forensis pagus*, który leży w Lukanii i należy do okręgu Volcei. Hartwig natomiast dopatruje się tu *Forum Popilii* (*Forlim popoli*), przy *via Popilia* w Lukanii, brak jednak podstaw do utożsamiania *Forum Anni* z *Forum Popilii*, są to bowiem dwie różne miejscowości; należałoby też skorygować tekst Salustiusza, a przecież nie ma ku temu podstaw. Hipotezę Hartwiga należy więc odrzucić. Rathke zwraca uwagę, że w okresie wojen domowych I w. przed n.e. wiele miejscowości uległo zniszczeniu lub zupełnej zagładzie (stąd wynikają trudności w lokalizacji rzezonej miejscowości), ale pozostaje przy przekazanej przez Salustiusza nazwie miasta. Dodajmy, że w ślad za Nissenem J. Carcopino lokalizuje *Forum Anni* w pobliżu Volcei. *Nares Lucanae* jak i *Forum Anni* zostały przez niewolników spalone.¹¹

Zimą 73/72 r. przed n.e. Spartakus spędził w Apulii, tu bowiem rozpoczynają działania wojenne konsulowie 72 r. Jak można przypuszczać, w zimie nastąpiła przerwa w działaniach wojennych. Zazwyczaj w tym okresie przerywano operacje wojskowe. W Italii przerywano działania wojenne zimą w okresie wojny ze sprzymierzeńcami, a w Hiszpanii w czasie wojny z Sertoriuszem (Appian: *Bell. civ.* I 160; Plut: *Sert.* VI 3). Jednakże w 43 r. przed n.e. M. Brutus odbył marsz przez wysokie śniegi w górach pod *Dyrrachium* w drodze do Apollonii. Oktawian przezimował na wyspie Samos, a wiosną udał się w dalszą drogę do Azji (Cass. Dio LIV 7, 4; LIV 9, 7). Antoniusz w 39 r. przybył do Aten i tu przezimował (Plut.: *Anton.* 33). Podejmowano jednak akcję wojskową niezależnie od pory roku i śniegów w celu zaskoczenia nieprzyjaciela. Celował pod tym względem Cezar (Suet: *Caes.* 35: *neque loco neque tempore aequo, sed hieme anni* [...]) Celiusz w liście do Cyclerona pisze o akcji podjętej zimą w sytuacji przymusowej (Cicero: *Ep. ad fam.* VIII 15, 2: *civitas ad arma iit, eo nunc cum cohortibus mihi per nives eundum est*). Oktawian wrócił do Italii także zimą (Cass. Dio LI 4).

Śniegi i mrozy wypędziły P. Watyniusza z Dalmacji (Cicero *Ep. ad fam.* V 10 (45 r.); *Ad fam.* V 11: *et eo minus nec frigus Dalmaticum, quod illinc eiecit, etiam hic refrigeravit*).

¹⁰ CIL IV 407; *Itinerarium Ravenn.* IV 34 i *Tab. Peut.* VI 5, Mommsen: *op. cit.*, s. 295; Nissen: *op. cit.*, Bd. II s. 901.

¹¹ Sallustius: *Hist.* III Frgm. 98; Weiss: *Forum Anni*, „PWRE” Bd. VII 1912, col. 641; Nissen: *op. cit.*, Bd. II, s. 824; Münzer — „PWRE” col. 1532; Carcopino: *op. cit.*, s. 558; Rathke: *op. cit.*, s. 82.

Wiosną Spartakus zajął miasto Thurii i okoliczne góry.¹² Oddział Kriksona, który oddzielił się od głównych sił Spartakusa, został zniszczony przez Rzymian pod górą Garganus, znajdującą się na wdzierającym się w Morze Adriatyckie wybrzeżu Apulii. Okolica była pokryta znanymi ze swej wielkości i wspaniałości lasami dębowymi. Pliniusz Starszy mówi o „*querceta Gargani*”. Szum dąbrowy na górze Garganos był niemal tak głośny, jak morza Tyrreńskiego.¹³ Spartakus znajdował się w chwili bitwy pod Garganos w niewielkiej odległości, przybył oddziałom Kriksona na pomoc, jakkolwiek nie zdołał uratować ich od zniszczenia przez wojska rzymskie. Droga marszu Spartakusa wiedzie stąd w kierunku północnym, wzdłuż *via Popilia* lub w bezpośrednim jej sąsiedztwie. Nieco wiadomości o warunkach przeprawy przez góry podają źródła przy różnych okazjach. Salustiusz pisze, że Katylina przeprowił się na obszar Pistorii *per montes asperos*. Dane dotyczące wojny domowej 44—43 przed n.e. potwierdzają te trudności. Decymus Brutus uważa przeprawę oddziału Wentydjusza przez Apeniny do Vada za bardzo trudną (*iter difficillimum*). Potwierdza to również inskrypcja CIL IX 5265 r. [...] *sed propter ardua montium et difficultates itinerum saltuosa*.

W miarę przybywania zbiegów, trzymanie się okolic lesistych i trudno dostępnych stawało się raczej niemożliwe ze względu na zaopatrzenie w żywność, trudności poruszania się i dowodzenia. Zwycięstwa odniesione nad wojskami rzymskimi dodawały odwagi i skłaniały do zejścia na tereny bardziej równinne.

„Spartakus przekonuje swoich — podaje Salustiusz — by szli do bardziej otwartej i bogatej w bydło okolicy, ażeby tam, nim przybędzie Waryniusz, zreorganizawszy swe wojsko, mogli zwiększyć swą liczebność przez zaciąg wyborowych ludzi.”¹⁴

Drogę na północ w kierunku Alp, dokąd Spartakus chciał wyprowadzić niewolników, przecinają wojska konsularne na obszarze Umbrii. Spartakus pobija tu obydwu konsulów 72 r. Gnejusza Lentulusa i Gelliusza. Uderzenie obydwu konsulów zmusza prawdopodobnie Spartakusa do wej-

¹² Appian: *Bell. civ.* I 117; Appian datuje zdobycie Thurii na powrót spod Mutyny, Carcopino: *op. cit.*, s. 558; Gelzer: *Licinius Crassus*, „PWRE” Bd. XIII 1927, col. 303.

¹³ Horatius: *Od.* II 9: *querceta Gargani laborant*; Horatius: *Ep.* 2, 1, 102: *Garganum mugire putes nemus, aut mare Tuscum*; *Silius Italicus* VIII 630; VII 366; Strabo V 211, VI 284; Servius Grammaticus: *In Vergil. Aen.* I 247; Romanelli: *op. cit.*, II s. 212—13; *op. cit.*, vol. I, s. 5; II s. 275.

¹⁴ Sallustius: *Catil.*, 57; Sallustius: *Hist.*, III Frgm. 98; Cicero: *Ep. ad fam.* XI 10, 3 (D. Brutus do Cyclerona [...] *huc accessit manus Ventidii, quae trans Apeninum itinere facto difficillimo ad Vada pervenit atque ibi se cum Antonio coniunxit*); *Ad fam.* XI 13, 2: [...] [*Vada*] *iacet inter Apeninum et Alpes, impeditissimum ad iter faciendum*. Przejścia przez Alpy — Miller: *Itineraria*, s. 194.

ścia na wschodnie zbocza pasma Apenińskiego. Tu też toczą się walki w 72 r. zakończone klęską wojsk rzymskich. Rzymianie również szukają schronienia w górach. Salustiusz podaje, że konsul Lentulus obsadził wzgórze i bronił go, ponosząc wielkie straty. Bardziej szczegółowych wiadomości nie posiadamy, można jednak przypuszczać, że Spartakus był zmuszony posuwać się po terenie górzystym bardzo powoli, co oczywiście opóźniało marsz, ale z drugiej strony zabezpieczało go na wypadek uderzenia ze strony rzymskiej. Appian powiada, że Spartakus przez góry Apenińskie dążył ku Alpom do Celtów Zaalpejskich.¹⁵

Na obszarze Galii Przedalpejskiej doszło do bitwy z wojskami prokonsula G. Kasjusza i pretora Manliusza pod Mutyną. Jedynie Florus wymienia miejsce bitwy powiadając, że Spartakus pod Mutyną zniszczył obóz Kasjusza. Wiadomość o tej bitwie, ale bez wskazania miejsca, znajdujemy u Liwiusza, Plutarcha i Orosjusza.¹⁶ Mutyna leżała na szlaku wiodącym na północ, w kierunku Alp, przy *via Aemilia*, w odległości 75 mil od Placencji, 25 od Bononii, 101 mil od Ariminum, na skrzyżowaniu ważnych dróg komunikacyjnych. Mutyna była warownym miastem i Cyceyron nazywa ją „*firmissima et splendidissima populi Romani civitas*”. Podobnie określa ją Appian *Bell. civ.* III 49: Πόλις εὐδαίμων a Pomponiusz Mela II 60 wskazuje na ożywiony handel miasta. Tu w 78 r. przed n.e. Pompejusz obwarował się podczas akcji wojskowej przeciwko uczestnikowi buntu Lepidusa — Brutusowi, którego pobił. W Mutynie przez cztery miesiące oblegał Decymusa Brutusa Marek Antoniusz w 43 roku przed n.e. Tu został pobity przez Oktawiana i wojska republikańskie Antoniusz. W Mutynie obradował senat w 69 r. n.e. w czasie wojny Othona i Witeliusza. W 312 r. n.e. Maksencjusz obwarował się w Mutynie w czasie wojny z Konstantynem.¹⁷

Warto zwrócić uwagę, że Spartakus, maszerując na północ, nie podążał do Tracji. Plutarch powiada tylko, że Spartakus prowadził niewolników w kierunku Alp. Wprawdzie autor sugeruje powrót do ojczyzny, ale praktycznie nie było to możliwe, w tym bowiem roku — jak zauważył Ruggiero Bonghi — Rzymianie wojowali z Trakami (*Livius Ep.* 95: *C. Curio proconsul Dardanos in Thracia domuit*). Bonghi wyraża zdziwienie, że Spartakus obrał tę drogę powrotu do domu; zakłada on, że

¹⁵ Sallustius: *Hist.* III Frgm. 106; *duplici acie locum editum multi sanguine suorum defensum*.

¹⁶ Florus II 8: *apud Mutinam Gai Cassi castra delevit*; Livius: *Ep.* 96; Plutarch: *Crass.* 9; Orosius V 24.

¹⁷ Cicero: *Philipp.* V 24; Appian: *Bell. civ.* III 49; Tacitus: *Hist.* II 52; Nissen: *op. cit.*, Bd. II s. 265—6; W. S. Siergiejew: *Oczerki istorii driewniego Rima*, t. I, Moskwa 1938, s. 260; N. A. Maszkin: *Principat Augusta*, Moskwa—Leningrad 1949, s. 151—55; Cassius Dio XLVI 35 n; *Panegyrici Latini* X 27; za Longobardów miasto było zupełnie opustoszałe, Nissen: *op. cit.*, Bd. II, s. 267.

Spartakus nie został przywieziony do Italii przez Alpy, gdyż zdawałby sobie sprawę z trudności przebycia tej drogi. Druga teza Bonghiego, który zakłada, iż Spartakus przebiegając Italię z południa na północ i z północy na południe miał na celu wyłącznie zebranie niewolników i zwiększenie szeregów, nie jest słuszna, wiadomo bowiem, że już w czasie marszu na północ Spartakus nie przyjmował nowych zbiegów i że rzeczywiście chciał wydostać się z Italii. Powątpiewanie Bonghiego w prawdziwość relacji Plutarcha i Appiana dotyczących prób wydostania się z Italii nie ma uzasadnienia. Bonghi zakłada również, że większość zbiegów to niewolnicy urodzeni w Italii lub bardzo dawno wywiezieni z ojczyzny. Ostatnia teza, jakkolwiek nosi cechy prawdopodobieństwa, nie jest jednak poparta żadnymi dowodami.¹⁸

Przyczyn odwrótu Spartakusa po bitwie pod Mutyną, gdy droga na północ była otwarta, nie znamy. Niewolnicy napotkali tu na wielkie przeszkody ze względu na Pad i jego dopływy. Powyższe zagadnienie omówiłem już w innym artykule.¹⁹ Odsyłając czytelnika do podanego tam materiału, tu tylko pragnę powołać się na dane i literaturę wówczas nie uwzględnioną. Nawet z punktu widzenia sztuki wojennej w czasach nowożytnych Pad i jego dopływy stanowiły poważną przeszkodę naturalną, a zarazem linię obronną przed najeżdźcą. Dla przebycia go wymagane są znaczne przygotowania i wyposażenie techniczne. Porywając z gór kamienie i ziemię wody Padu w okresie kulminacyjnym budują deltę, która stale zwiększa się. Miasto Adria, leżące w czasach Augusta nad morzem, dzisiaj znajduje się w znacznej odległości od brzegu. Rawenna, która była niegdyś portem, znajduje się z dala od morza. Roczny przyrost delty Padu wynosi 70—80 m. Powierzchnia, która powstała w wyniku tego rodzaju pracy Padu wyniosła w latach 1300—1600 — 53 ha, 1600—1800 — 135 ha, do około 1852 r. 113 ha, między 1823—1893 — 76 lub 72 ha. Na przestrzeni niecałych sześciu stuleci powstał obszar 516 km². Średnio Pad transportuje do morza około 15 milionów ton materiałów górskich. Dlatego wody Padu są mętne, co wzmiankuje m. in. inskrypcja CIL V 7127: *Impuri aquae Padis*.

Odsyłając zainteresowanych do monograficznych wydawnictw dotyczących warunków geograficznych doliny Padu, jak np. Giuseppe Morandini: *Aspetti fisici della valle del Po*, lub Luigi Gherardelli: *Aspetti idraulici della valle del Po*, czy też H. Nissen: *Italische Landeskunde*, chciałbym zatrzymać się dłużej nad występującymi w czasach starożytnych w dolinie Padu topieliskami i bagnami, których powstawanie było uwarunkowane małym spadkiem wody w średnim i dolnym bie-

¹⁸ Bonghi: *op. cit.*, s. 17.

¹⁹ *Odwrót Spartakusa i fiasko przeprawy na Sycylię*, Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, sectio F, vol. XV, Lublin 1960, s. 1—25.

gu rzeki (0,9—0,14 : 1000). Toteż Izydor z Sewilli nazwał Pad rzeką rozlaną w bagno. Wspomniana wyżej Rawenna leżała wśród bagien i błot. Jordanes podaje, że do Rawenny była tylko jedna droga prowadząca między bagnami, morzem i Padem. Autor stwierdza, że Rawenna leży nad morzem i jakby wyspa jest zamknięta w rozlewie płynących wód, a na zachód od miasta rozciągają się bagna, na których, jakby brama, znajduje się jedna i to bardzo wąska droga. Dopiero Teodoryk Wielki — jak świadczy inskrypcja — osuszył okolice Rawenny zmieniając bagniska w ogrody i sady pełne pięknych jabłek CIL XI 10: [...] *sterili palude siccata hos hortos suavi pomorum fecunditate ditavit*. Niemniej jednak na udrękę żab w pobliżu Rawenny narzeka Sydoniusz Apollinaris, a inskrypcja chrześcijańska wymienia *rura paludicola* [...] *populosa Ravennae*.²⁰

O jeziorach i bagnach u ujścia Adygi do Padu między Altinum a Rawenną pisze Herodian: „[...] ruszył z Rawenny i przybył do Akwilei przeszedłszy moczary, które tworzy rzeka Eridanus (Pad), sąsiednie trzęsa-

²⁰ G. Morandini: *Aspetti fisici della valle del Po*, „Ulisse” a. VI, vol. III fasc. 17, 1952—53, ss. 503—508; L. Gherardelli: *Aspetti idraulici della valle del Po*, „Ulisse” a. VI, vol. III fasc. 17, 1952—53, s. 512; G. Marinelli: *L'accroissement du delta du Po au XIX-ème siècle*, Université Nouvelle, Institut Géographique de Bruxelles, nr 6, Bruxelles 1901, s. 21, 31; A. Foschini: *Le trasformazioni idrografiche del grande estuario adriatico dell'epoca romana ai tempi moderni*, 1879, s. 58; A. Bottoni: *Appunti storici sulle ruture del basso Po dai tempi romani a tutto il 1839, e relazione di quelle di Guarda e di Nevere nel 1872*, Ferrara 1875; R. Baccelli: *Il Po nella storia e nella vita italiana*, „Ulisse” a. VI, vol. III, fasc. 17, 1962—63, s. 483—6; M. Giandotti: *La piene del Po e i provvedimenti di difesa*, „R. Accad. nazionale dei Lincei”, Pubblicazioni della commissione italiana per lo studio delle grandi calamità vol. IV 1, Firenze 1933, s. 1—38; O. Gorio: *Le piene storiche del Po*, „Ulisse” a. VI, vol. III fasc. 17, 1952—3, s. 487—502; P. Belleno: *Attraverso la Padania orientale nei tempi antichi, Appunti di geografia economica*. Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore, serie V, Scienze storiche, vol. IV, s. 10.

Isidor Sevell: *Etymol.* XIII 2, 26: *Padus, qui diffusus in modum stagni*; Philipp: *Padus*, „PWRE” col. 2198. Opisy Padu u Liwiusza XXV 31, 10 i Pliniusza NH III 117—18: *urgentur quippe aquarum mole et in profundum agitur, gravis terrae*. Jordanes: *Get.* 150; *pomorum fecunditas* — Cassiodor: *Inst. div.* 28.

CIL XI 10, add. p. 1227; Dessau: *ILS* 826 add. p. XLXXXII, Diehl nr 36. Opis Rawenny — Procop: *Bell. Goth.* I 1, cyt. J. Jung: *Romanische Landschaften*, Innsbruck 1881, s. 511; Sidonius Apollinaris: *Ep.* I 8; Strabo V 1, 7, 212; Cramer: *op. cit.*, I, s. 94, 131—132; Belleno: *op. cit.*, s. 15. Typowa pod tym względem była Rawenna, patrz opis u Jordanesa: *Get.* 148—149: *quae urbs inter paludes et pelago interque Padi fluenta unius tantum patet accessum [...] ut in modum insulae influentium aquarum redundatione concluditur [...] ab occidente vero habet paludes, per quas uno angustissimo introitu ut porta relicta est*. E. Le Blant: *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIII-e siècle*, t. II: *Les sept provinces*, Paris 1865, nr 557, s. 323.

wiska uchodzące siedmiu ujściami do morza, stąd tamtejsi mieszkańcy wody te nazywają w swoim języku „siedmiu morzami”.²¹

O bagnach przy *Forum Gallorum* informuje Appian. *Via Aemilia* przy *Forum Gallorum* była zbudowana na sztucznej grobli i prowadziła przez leżące po obydwu stronach bagniska. Pod *Minturnae* w bagnach i zaroślach ukrywali się proskrybowani w 43 roku przed n.e. m.in. Warus i Restion.²² Nie brakowało bagnisk również w Italii południowej. O bagnach w okolicach Paestum informuje Strabon. Do tych ostatnich jeszcze powrócimy. W scholiach do znanego opisu podróży do Brundizjum u Horacego czytamy: *Ad Feroniam per paludes navigaverunt, quia via interiacens durior est [...]. Quia ab Appi Foro per paludes navigatur, quas paludes Caesar derivavit ad mare [...] illis temporibus per paludes Pompinas non talem viam fuisse, ut vehicula illa ire possunt.*

Mamy nieco wiadomości dotyczących osuszania bagien na tych terenach, budowy dróg itp. Dolina Padu została osuszona przez Emiliusza Skaurusa w 88 roku przed n.e., po przekopaniu kanałów odwadniających, które nadawały się do żeglugi od Padu do Parmy; na groblach zbudowano drogi. August kazał wykopać kanał łączący Rawennę z deltą Padu. Wenancjusz Fortunatus pisze o drodze wiodącej przez rzeki i wykopy do Padwy i Rawenny. U Pliniusza Starszego jest wzmiankowana *fossa Augustea*. Moczary i bagna, przez które swego czasu przeprowił się Hannibal, były w czasach Strabona osuszone.²³ Intensywną akcją osuszania bagien w Italii notujemy jednak dopiero w czasach Teodoryka Wielkiego. Dał on bagniste ziemie rolnikom zwalniając ich od podatku, jeżeli osuszą je.²⁴ O osuszeniu błot i bagien przy *via Appia* za Teodoryka informuje inskrypcja CIL X 6850: [...] *a Trip(ontio) us(que) Tarrac(inam), it(er) et loca, quae confluentib(us) ab utraq(ue) parte palud(ibus) per omn(es) retro princip(es) immundaverant [...] antiquae reddidit siccitati.* Podobnie CIL IX p 698 nr LXXXVII ad nr 4051: *[instaurari paludesque pe]r in*

²¹ Herodian VIII 7; *Altinum*, podobnie jak Rawenna, leżało wśród bagien i błot, Strabo V 1, 7, 214.

²² Appian: *Bell. civ.* IV 28, IV 43, III 66—67.

²³ Strabo VI 1, 282. Horatius: *Carm.* I, 5, 11; por. *Acronis et Porphyriionis Commentarii in Q. Horatium Flaccum ed. F. Hauthal*, vol. II Berolini 1866; *Paludes — lex col. Genetivae Juliae sive Ursonensis*, CIL I 594. Bagna Pontyjskie zostały osuszone za Augusta — *Acronis et Porphyriionis Commentarii in art. poet.* s. 586; *paludes* w przywileju Ajstulfa — Marini: *Papiri diplomatici* N LXIX p. 102; *Philippi Cluverii: Italia antiqua*, Lugduni Batavorum 1624 s. 278—279, 567, 698, 723. CIL X 6850, Diehl nr 35; *fossa Augustea — Plinius: NH* III 16, 119; błota osuszone w czasach Augusta — Strabo V 217; G. E. F. Chilver: *Cisalpine Gaule*, Oxford 1941, s. 28, 131. Cassiodor: *Var.* II 32 [...] *quantum spatii restagnatis incurisibus paludestris illuvies occupavit; ibid.*, II 33. Plinius: *NH* III 16, 119. Venantius Fortunatus: *De vita S. Martini lib.* IV; Belleno: *op. cit.*, s. 14.

[via] meatu novo [...] averti oport[ere iu]sserunt. Nr 4051 (r. 398/408 [...] quibus et paludes siccarunt.

W związku z naprawą drogi (*via Appia*) do Akwilei i Konkordii czytamy w inskrypcji CIL V 7992: *longa incuri[a] neglectam influentibus palustrib. aquis eververatam sic et commeantib. inviam*.²⁵ Warto odnotować, że za cesarza Klaudiusza zbudowano kanał, który połączył koryto rzeki Garigliano z jeziorem Fucyńskim, a za Trajana osuszone zostały błota Pontyjskie.²⁶

Ujście Padu do morza, siedem ramion tej królowej rzek, tworzyło rozlewiska sprawiające wrażenie jezior, siedem mórz. To określenie występuje w całej tradycji starożytnej, począwszy od Pliniusza Starszego (III, 20, 120): *in Atrianorum paludes quae Septem Maria appellantur*, III, 16, 120: *egesto amnis impetu per transversum in Hadrianorum paludes, quae septem maria apellantur*. W *itinerarium Antonini* znajdujemy stwierdzenie, że od Rawenny do *Altinum* żegluje się przez siedem mórz. Siedem mórz (ἑπτα πελάγη) wymienia Herodian. On to powiada, że jeźdźcy, którzy wieźli głowę Maksymiana, „przeprawili się przez jezioro i bagna między *Altinum* a Rawenną”.²⁷

Mamy kilka wiadomości dotyczących okolic Mutyny. Było tu pełno zarośli dogodnych dla ukrycia się przed nieprzyjacielem. Stwierdza to Liwiusz w związku z najazdem Hannibala na Italię (XXI, 25, 9) *Silvae tunc circa viam erant, plerisque incultis [...]*; o błotach pod Mutyną pisze do Cycerona Galba (Ad fam. 10, 30, 2: *Posteaquam angustias paludis et silvarum transiimus*). Bliższą wiadomości przekazuje Appian w związku z bitwą między Antoniuszem a wojskami konsularnymi”. Ponieważ równina była bagnista i poprzerynana zagłębieniami, umieścił on w zasadzce na moczarach dwa najlepsze legiony w ten sposób, że ukrywały się w sitowiu po obu stronach sztucznie zbudowanej i wąskiej drogi”. I dalej „[...] weszli na moczary po jednej i drugiej stronie. W ten sposób na dwóch moczarach toczyły się dwie bitwy, przy czym biegnąca środkiem droga nie pozwalała widzieć z jednej strony, co dzieje się po stronie przeciwnej”.²⁸

²⁴ Osuszenie błot Rawenny w czasach Teodoryka Wielkiego, CIL XI 10, Add. p. 1227; Dessau: ILS 826 Add. p. CLXXII.

²⁵ Cassiod: Var. II 21 (*loca in Spoletino territorio*), por. II 32, 33, 23; por. nowela Teodoryka XX *de alluvionibus et paludibus* 3; por. CIL V 799a, CIL V 8003; [...] *quam Drusus Caesar prius torrentium a paludibus*.

²⁶ Jung: *op. cit.*, s. 555—557.

²⁷ Plinius: NH 3, 16, 120: [...] *Atrianorum paludes, quae septem maria appellantur*; *Itinerarium Antonini* p. 126; — *inde [a Ravenna] navigantur septem maria Altinumque*; Herodian VIII 7; przeprawa okrętami — Mela 2, 62 n.

²⁸ Appian: *Bell. civ.* III 66, 67 Piotrowicz; Chilver: *op. cit.*, s. 131.

Należy zwrócić uwagę również na trudności aprowizacyjne na obszarach podalpejskich. D. Brutus w liście do Cyncerona pisał, że gdyby Oktawian posłuchał i przeszedł przez Apeniny, mógłby zapędzić Antoniusza w takie miejsce, gdzie zginąłby raczej z głodu niż od miecza. O głodzie w szeregach Antoniusza w okresie bitwy pod Mutyną relacjonuje Plutarch. Na kłopoty zaopatrzenia armii narzeka sam Decymus Brutus, który informuje Cyncerona, iż nie może wyżywić swoich żołnierzy, nie ma bowiem pieniędzy, zadłużył się, a musi wyżywić siedem legionów. Jego wojska, które nazywa zdrobniale „*copiolae*”, są wyczerpane i zgłodniałe.²⁹

Herodian podaje, że niepowodzenie w oblężeniu Akwilei, brak żywności i wody do picia był przyczyną niezadowolenia żołnierzy i buntu, w wyniku którego Maksymian został zamordowany (Herodian VIII 5, 9). Sytuacja Spartakusa, który nie posiadał w ogóle środków materialnych i pieniędzy na zakup żywności, a co najważniejsze, znajdował się w kraju, gdzie ludność odnosiła się wrogo do zbiegów, uciekała przed nimi i ukrywała zapasy żywności, była o wiele gorsza. W północnej Italii brak było wielkich majątków, przeważały drobne i średnie gospodarstwa, a również niewolnictwo na tych obszarach poczyniło nieznaczne tylko postępy. Prócz źródeł zazwyczaj przytaczanych i stwierdzających ten stan rzeczy warto jeszcze odwołać się do żywota męczenników chrześcijańskich w „*Acta Sanctorum Bollandina*”, gdzie chłopci uzbrojeni w topory i osmalone w ogniu kije zabijają nawracających ich na chrześcijaństwo misjonarzy. Są to typowi przedstawiciele gospodarstw wolnych na obszarach podalpejskich, które przetrwały do późnej starożytności. Źródła literackie mówią jednak u urodzajności tych terenów i o obfitości pożywienia. Polibiusz pisze, że żywność w dolinie Padu była tania, uprawiano tu proso, winną latorośl i oliwkę, hodowano owce, a w związku z obfitością zołędzi — świnie. W dolinach kwitło rolnictwo i pasterstwo. O urodzajach uprawianego tu zboża informuje Pliniusz Starszy (XVIII, 141). Z doliny Padu sprowadzano zboże do Rzymu. Żyto, roślina alpejska, jest określana przez Pliniusza jako najgorsze zboże (XVIII, 16, 141: *deterri-mum et tantum ad arcendam famem et ingrattissimum ventri*). Słynne były krowy alpejskie. Sery zwłaszcza z mleka owczego były znane daleko poza obszarami alpejskimi i należały do smakołyków. Kolumella informuje o hodowli owiec w okolicach Mutyny. Wełna mutyńska odznaczała się miękkością w przeciwstawieniu do twardej, liguryjskiej. Kolegia rzemieślników związanych z przerobem wełny są poświadczone inskrypcyjnie, np. CIL V 4504, 4505: *lanari coactores*, CIL V 4501: *lanari pectinariii*. Akwilejczycy, jak podaje Herodian (VIII 2, 3) — uprawiali winną latorośl, a wino eksportowali. Handel winem jest tu poświadczony in-

²⁹ D. Brutus do Cyncerona, Ciceron: *Ep. ad fam.* XI 10, 4: [...] *ut inopia potius quam ferro conficeretur*; *ibid.*, XI 10, 5; XI 13, 2; Plutarchi: *Anton.* 17.

skrypcyjnie. Winnice znajdowały się również w okolicach Patavium. Pliniusz Starszy (XXXIV, 18, 10) pisze o *Patavinorum in palustribus vindemiae*".³⁰

Warunki przeprawy przez Alpy zimą oraz śniegi w północnej Italii i na obszarze podalpejskim zostały przeze mnie omówione w cytowanym już artykule w „Annales UMCS”. Tu chciałbym tylko dorzucić nieco danych dotyczących interesującego nas zagadnienia. Do opisów Polibiusza i Liwiusza, którzy dostatecznie obrazowo przedstawiają niebezpieczeństwa przeprawy przez Alpy, warto dorzucić wypowiedzi „vita Fridollini” oraz wiersz Tytusa Pomponiusza Wiktora w CIL XII 103, jak również Venantiusa Fortunatusa w *Vita S. Martini* i Ennodiusza, który w *vita Epifani* 147 pisze co następuje: *et quamvis adhuc hiemali topore Martius mensis [...] et cana nivibus iuga Alpium transituris minarentur exitium sed mortiferum frigus et concretas algore glebas*. Potwierdzają to także napisy na kamieniach milowych CIL V 1862 (373 r.): [...] *ubi homines et animalia cum periculo commeabant*; 1863 (III w.) [...] *quod saepe invium, commeantium periclitante populo ad pontem transitum non praebuit*. Pragnę tu dodać jeszcze „Passio SS Mauritii et Thebaeroum MM”: *Transmeantibus iter Alpia per arduam et horridam viam subito aequalis loci campestris occurrit grata planities*. U Eugippiusa w *vita Severini* c. 29 czytamy: *media hieme regionis illius itinera gelu torpente clauduntur*; wówczas to przechodzący przez Alpy szli śladami niedźwiedzi.

Znane są udane przeprawy przez Alpy, a niektóre z nich odbyły się w porze zimowej. Pompejusz, na wojnę z Sertoriuszem w 77 r. przed n.e.

³⁰ W okolicach Trydentu, „Acta Sanctorum Bollandina” t. 20 (Mai t. 7), Parisiis 1866, s. 37—41, s. 42, pkt. 5: [...] *manus inopinata sed conspirata colligitur, praeustis armata rudibus atque saecuribus*

Polyb. III 64, 1; Appian: *Bell. Hannib.* 7; Plin: *NH* XIV 39; XXX 161; Columella VII 2, 3; Strabo V 9, 216; V 12, 218; Livius XLI 18; XIV 12; Varro: *Rer. rust.* II praef. 6; *Edictum Dioclet.* 19, 13 ed. Blümner. Berolini 1958, 2 Aufl. s. 35; 19, 15; Cramer: *op. cit.*, vol. I, s. 87; Nissen: *op. cit.*, Bd. II, s. 265; o uprawie zbóż na obszarach podalpejskich patrz Pliniusz: *NH* XVIII 141; hodowla bydła, *id.*: VIII 179, XI, 241; Strabo: IV 6, 204; sery alpejskie były znane nawet na dworze cesarskim, patrz *Script. Hist. Aug. vita Antonini Pii* c. 12; o hodowli owiec na tych terenach — Columella VII 2, 3, Varro: *Rer. rust.* 2 praef., 6. Wełna mutyńska (Strabo V 1, 12, 218) odznaczała się miękkością w przeciwstawieniu do twardej liguryjskiej (*Edict. Dioclet.* 19, 15). W związku z lasami dębowymi i obfitością żołądźi hodowano świnię. Winną latorośl uprawiano m. in. w okolicach Mutyny, a szczególnie Akwilei (Plinius: *NH* XIV 4, 39; Strabo V 12, 218). Strabon V 1, 8, 214 podaje, iż na tych obszarach było bardzo wiele bezceek drewnianych na wino. O Mutynie jako ośrodku handlu patrz Mela II 60; Appian: *Bell. civ.* III, 49; Cramer: *op. cit.*, vol. I, s. 86—87, 123; Nissen: *op. cit.*, Bd. II, s. 266; F. Stähelin: *Die Schweiz in römischer Zeit*, 3 Aufl. Basel 1948; s. 441; Chilver: *op. cit.*, ss. 32, 129, 132—167.

udał się do Hiszpanii przez Alpy Kottyjskie i przybył na półwysep Iberyjski późną jesienią. Katylina chciał przeprowić się przez Alpy, przeszkodził mu jednak Metellus Celer. Cezar kilkakrotnie przekraczał Alpy w latach 58—52 i w 49 r. Antoniusz przeszedł przez Alpy w maju 43 r. W okresie zimy udał się do Ilirii Gabiniusz (*Bell. Alex.* 43, 1: *hiberno tempore anni ac difficili*); wojny w Alpach prowadził Oktawian, jednakże przetarcie przejść alpejskich i rozbudowa dróg na tym obszarze jest zasługą cesarstwa. Klaudiusz rozbudował w 47 r. n.e. drogę przez Alpy prowadzącą z doliny Padu nad Dunaj i tędy w 69 r. n.e. przeszły legiony Witeliusza (zimą). Czternastego kwietnia te wojska pobiły pod Kremoną Othona. Tą samą drogą, ale w maju, przeszedł Napoleon przed bitwą pod Marengo. Przez Alpy przeszedł Aurelian, a w połowie 304 r. Dioklecjan przez Akwileję i Istrię w drodze do Nikodemii. Julian Apostata w grudniu 355 r. opuścił Mediolanum i w drodze nad Ren zimą spędził w Wienne; 24 czerwca 356 r. był w Augustodunum. Opis przeprawy Maksymiana we wrześniu 285 r. świadczy o olbrzymich trudnościach; wojsko przechodziło przez Alpy w wielkim strachu. W okresie walki z uzurpatorem Eugeniuszem (*inopinus transgressit clausos montes*) przeszedł przez Alpy Teodozjusz Wielki.³¹

Znamy jednak i przykłady zimowania oraz oczekiwania na dogodną porę roku. Hazdrubal zatrzymał się z powodu śniegów w Alpach i oczekiwał zimy (*Liv.* XXVII 36). Gdy po zamordowaniu w 454 r. Aecjusza jego przyjaciel Marcellus, *comes rei militaris* w Dalmacji, opowiedział się po stronie cesarstwa zachodnio-rzymskiego, to ostatnie nie podjęło żadnej akcji wojskowej ze względu na porę zimową. Fakt rezygnacji z przeprawy przez zasypane śniegami Alpy notuje Aureliusz Victor.³² Konstancjusz

³¹ B. Niese: *Grundriss der römischen Geschichte*, 5 Aufl. von E. Hohl, Nördlingen 1923, s. 209; Appian: *Bell. civ.* I 109; II 6 III 83; Sallustius: *De coni. Catillinae* 57; Stähelin: *op. cit.*, ss. 163—164, 348; Schneider: *PWRE Suppl.* VI col. 406a; E. Lavis: *Histoire de France illustrée*, t. I, ss. 263—264; Ammianus Marcellinus XV i XVI; Herodian VIII, 6; opis drogi Maksymiana z Mediolanu przez *Summus Poeninus* [w:] *Passiones vitaeque sanctorum Aevi Merovingici*, ed. Br. Krusch, Hannover 1896, s. 3; o walkach Maksymiana w Alpach Julijskich patrz Lavis: *op. cit.*, t. I, s. 330. O Teodozjuszu Wielkim patrz Claudianus: *Paneg. de IV cos. Honorii* v. 102 „Mon. Germ. Hist. Auct. Antiqu.” X ed. Th. Birt 1892, s. 154; por. Orosius: VII 35, 4: *ita Theodosius nemine sentiente, ut non dicam repugnante, vacus transmisit Alpes atque Aquileiam improvisus adveniens hostem illum magnum Maximum [...]*.

³² Aureliusz Victor: *De Caes.* 41; por. Procop: *Bell. Vand.* I 6, 7; E. Stein: *Geschichte de spätromischen Reiches*, Bd. I, Wien 1926, s. 519; o trudnościach przeprawy przez Alpy w literaturze późnego cesarstwa patrz Paul Nol.: *Ep.* 9 [w:] Migne: *Patrol. Lat.* 61, col. 188 i *Ep.* 43 *ibid.*, col. 382; Paul. Petric.: *De vita Martini lib.* 1 v. 214 [w:] CSEL 16 pars 1, s. 27; o podróży do Hiszpanii po bardzo niebezpiecznej drodze, patrz FHGr Müller III, s. 431. Wiersz T. Pomponiusza

zamierzał udać się do Italii, ale surowa zima i zasypane śniegiem przejścia alpejskie uniemożliwiły przeprawę (Herodian V 5, 3). Przemarsz Maksymiana z Syrii do Bitynii w okresie zimy pociągnął za sobą olbrzymie straty w ludziach i sprzęcie, przypominał więc raczej katastrofę (Lactant: *De morte pers.* 45, 2). Symmach informuje o losach transportu koni w okresie zimy z Hiszpanii do Italii: pięć koni padło w drodze, wiele było chorych. W innym przypadku konie w drodze do Italii zimowały w Arelate (Symmach: *Ep.* V 56; IX 20, 24).

Opisy źródeł starożytnych uzupełniają średniowieczne itineraria i relacje z podróży, jak na przykład Leonardo Bruni z jego podróży na sobór w Konstancji.³³ Światło na te zagadnienia rzucają wojny prowadzone w Alpach w czasach nowożytnych i taktyka związana z walką w terenie górskim. De Bourcet, autor *Principes de la Guerre de Montagnes* zwraca uwagę, że w wojnach prowadzonych w górach pokrytych śniegiem powrót oddziałów w doliny winien nastąpić w końcu września. W czasie wojen w XVIII w. Austriacy przerwali działania wojenne w Alpach i rozbili obóz 15 listopada 1742 r.³⁴

Przechodząc do zagadnienia powrotu Spartakusa na południe Italii i topografii ostatniego okresu powstania niewolników należy zaznaczyć, że jesienią 72 r. przed n.e. Spartakus znajdował się już na południu półwyspu. Plutarch i Appian przekazali wiadomość, że Spartakus pod naporem niewolników zamierzał uderzyć na sam Rzym. Wiadomości te są —

Wiktor w CIL XII 103, ILS 3528; *Vita Fridolini* [w:] *Passiones Vitaeque Sanctorum* ed. Br. Krusch [w:] „Mon. Germ. Hist. Script. rer. Merov.” III, s. 366 v 26; Venantius Fortunatus: *Vita S Martini* IV 640—48; Ennodius: *Vita Epifani* 147 [w:] „Mon. Germ. Hist. Auct. Antiqu.” VII, Berolini 1885, rec. F. Vogel, s. 102; Passio SS Mauriti et Thebaeorum MM [w:] „Acta Sanctorum Bolland.” t. 46 (Sept. 6). s. 345 pkt 2; Eugippius: *Vita Severini*.

³³ Leonardo Bruni — patrz L. Friedländer: *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, II, Teil 8 Aufl. Leipzig 1910, ss. 221—222; Ph. Cluver: *Italia antiqua* s. 229; Cramer: *op. cit.*, vol. I, ss. 7—8; Jung: *op. cit.*, s. 425; Nissen: *op. cit.*, Bd. I, s. 171 n.; o przejściach alpejskich do Recji i *Noricum* patrz Miller: *Itineraria* s. 193. Z literatury o drogach alpejskich zasługują nadto na uwagę — F. v. Duhn: *Die Benutzung der Alpenpässe im Altertum* [w:] „Neue Heidelberger Jahrbücher” I, 1892; ss. 55—71; W. Cartellieri: *Die römischen Alpenstrassen über den Brenner, Reschen-Scheideck und Plöckenpass* [w:] „Philologus Suppl.” XVIII 1, 1926.

³⁴ De Bourcet: *Principes de la Guerre de Montagnes*, Paris 1888, s. 138; nadto — L. Krebs, H. Moris: *Compagnes dans les Alpes pendant la Révolution 1792—1793*, Paris 1891, s. 72; F. Schneider: *Papst Johann XV und Ottos III Romfahrt* [w:] „Mittellungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung” XXXIX 1922, ss. 193—218; F. E. de Vault: *Les Guerres des Alpes: Guerre de la Succession d’Autriche (1742—1748)*, Paris—Nancy 1892; t. II, s. 12; M. de Montanet: *La topographie militaire de la Frontière des Alpes*, Grenoble 1875, s. 1—10.

jak się wydaje — nieprawdopodobne.³⁵ Można jedynie zasygnalizować to zagadnienie. Chodzi zapewne wyłącznie o obawy, jakie żywiono w Rzymie w związku z powrotem Spartakusa na południe, tak zresztą rzecz traktuje Münzer, choć J. P. Brisson przyjmuje bez zastrzeżeń tradycję źródeł. Gdyby Spartakus istotnie zamierzał oblegać Rzym, to musiałby przekroczyć Apeniny. Brak jednak jakichkolwiek śladów pobytu Spartakusa nawet na pograniczu Lacjum. Dotąd Spartakus zawsze unikał bezpośrednio sąsiedztwa Rzymu, a zamierzał przeprowić się bez walki. Kriksos w pierwszym okresie powstania nosił się z zamiarem uderzenia na Rzym, ale jego plany przekreśliła bitwa pod górą Garganos. Wiemy również, że Spartakus podobnym planom zdecydowanie się przeciwstawiał.

Krassus po objęciu dowództwa nad wojskami rzymskimi zatrzymał się na granicy Picenum oczekując Spartakusa, który posuwał się w tym właśnie kierunku. Bonghi uważa, że Krassus miał na celu przecięcie Spartakusowi drogi w kierunku Rzymu, albo też chciał — czego nie można wykluczyć — pociągnąć dalej na południe. Zgodnie z relacją Plutarcha i Salustiusza Spartakus rozbił obóz w Lukanii, Krassus natomiast na granicy Lukanii i Kampanii. Awangarda Krassusa pod dowództwem jego legata Mummiusza znajdowała się na granicy Kampanii i Picenum.³⁶ Tymczasem Spartakus pomaszerował przez Lukanię w kierunku morza Adriatyckiego zamierzając — jak przypuszcza Bonghi — wsiąść na statki w Metaponcie lub Thurii. Salustiusz przekazał wiadomość o zajęciu przez Spartakusa jakiegoś miasta, jednak wobec luki w zachowanych fragmentach nic pewnego o tym powiedzieć nie można (III Frgm. 108: *Muros accesserunt*; III Frgm. 20: *Rursus iumenta nocti ad oppidum ire contendunt*). Spartakus zajął Thurii i okoliczne góry. Z przekazu Appiana wynika, że Spartakus zamierzał przenieść się do Samnium, ale uderzenie Krassusa wyrządziło mu wielkie szkody. Wśród miast zajętych i ograbionych przez niewolników w południowej Italii, Florus i Orozjusz wymienia Nolę, Nucerię, Thurii, Metapont i Konsencję.³⁷ Nola była miastem warownym i strzegła dojścia na równinę, Nuceria (dziś Nocera) w płd. Kampanii nad rzeką Sarnus przy *via Appia*, Metapont oraz Konsencja (dziś Cosenza) w Brucjum, na skrzyżowaniu dróg komunikacyjnych.

Po niepowodzeniu przeprawy do Grecji przy pomocy cylicyjskich piratów, Spartakus udaje się na najbardziej na południe wysunięty cypel półwyspu Italskiego — do Brucjum i tu przygotowuje przeprawę na Sycylię. Wybór Sycylii nie jest bez znaczenia. Pamięć obydwu powstań

³⁵ Rozważania na ten temat zostały omówione w artykule *Z zagadnień powstania Spartakusa*, który opublikowałem w Ann. Mariae Curie-Skłodowska, sectio F, vol. XXVI, Lublin 1971, s. 1—31.

³⁶ Bonghi: *op. cit.*, ss. 59—80.

³⁷ Florus II 8, 3; Oroz. V 24.

sycylijskich z II w. przed n.e. była tu ciągle żywa, a obawy, że może dojść do nowego buntu na wieść o wydarzeniach w Italii, niepokoiły bogatych Sycylijczyków. Werres, propretor Sycylii, umocnił wybrzeża na wypadek ewentualnego wylądowania Spartakusa. Należy zwrócić uwagę, że Sycylia stanowiła doskonałą bazę zaopatrzeniową, była śpichrzem Rzymu, zanim jej miejsce zajęły inne prowincje rzymskie. Przez zamknięcie dowozu zboża z Sycylii i Egiptu Wespazjan chciał wygłodzić Italię. Gdy Alaryk zamierzał uderzyć na Afrykę, najpierw zajął Sycylię, by odciąć Honoriuszowi dowóz zboża, a kiedy Wandalowie zajęli Afrykę, Sycylia i Sardynia były jedynymi spichlerzami Rzymu. Genzeryk wysłał w 440 r. flotę, która miała odciąć ten dowóz zboża (Salvianus: *De Gub. Dei* VI 68: *eversis Sardinia ac Sicilia, id est fiscalibus horreis, atque abscisis velut vitalibus venis*). Głód, jaki zapanował w Italii po tej operacji Genzeryka, doprowadził do obalenia cesarza Awitusa. O znaczeniu Sycylii świadczy nadto wypowiedź Jordanesa w związku z wojną Justyniana z Ostrogotami (*Get.* 60, 308: *qui dux providentissimus haud secus arbitratus Getarum subicere populum, nisi prius nutricem eorum occupasset Siciliam*).

Obozowisko niewolników w Brucjum znajdowało się w lasach (*silva Sila*), które ciągnęły się od Lokrów do Regium na długości 130 km. Opis ich znajdujemy u Strabona i Pliniusza Starszego.³⁸ Pliniusz Starszy chwali i zaleca smołę uzyskiwaną w lasach na półwyspie Brucjum (NH XIV 20, 127: *Pix in Italia ad vasa vino condendo maxime probatur Bruttia*). Cyceyron zaś wymienia smolarnie w *silva Sila* (Cicero: Brutus 22: *Nam cum in silva Sila facta caedes esset notique homines interfecti insinuareturque familia, partim etiam liberi societatis eius, quae picarias de P. Cornelio L. Mummio censoribus redemisset [...]*). W czasach Grzegorza Wielkiego wycinano tu drzewa, a belki transportowano morzem do Rzymu.³⁹

Z drzewa, w które obfitowała okolica, niewolnicy budują własne środki transportu, tratwy wzmocnione pustymi béczkami, które służyły do magazynowania wina i oliwy. Przeprawa na Sycylię, była jednak bardzo trudnym przedsięwzięciem, a w warunkach niewolników — wręcz niemożliwym do realizacji. Miała się ona odbyć w porze zimowej, przy wzbudzonych falach (*rapidissimo fretu*) i tak dosyć niespokojnej cieśniny. Salustiusz określa ją jako morze niezwykle burzliwe (*Charybdis mare verticosum*). W całej tradycji antycznej cieśnina jest przedstawiana jako szczególnie niebezpieczna dla żeglarzy.

W okresie od 11 listopada do 5 marca morze było właściwie niedostępne dla żeglugi. Według Vegetiusa (V 39) początek żeglugi datuje się od 10 marca. W okresie zimy podejmowano podróże morskie jedynie w dro-

³⁸ Strabo VI 1, 9, 261; Plinius: NH III 11; III 74; Sallustius: *Hist.* IV Frgm. 33: *in silva Sila fuerunt*.

³⁹ Greg. M.: *Ep.* IX 124, 127.

dze wyjątku lub w sytuacji przymusowej. Cassius Dio (XLI 44, 1) stwierdza, że podróż morską zimą była obliczona raczej na szczęście niż wypływała z rozsądku. Niezależnie od tego Pompejusz wyruszył na wojnę z piratami w okresie zimy (*extrema hieme*), a — jak powiada C y c e r o n — (*De imp. Cn. Pomp.* 34): *nondum tempestivo ad navigandum mari*. Krassus w drodze na wyprawę partyjską nie czekał na wiosnę, lecz zimą przepłynął się na wschód (P l u t.: *Crass.* 17). Po przybyciu do Brundizjum Cezar wysłał w 49 r. przed n.e. na Sycylię kohorty Domicjusza Ahenobarba, wzięte do niewoli w Korfinium. Oczekując powrotu okrętów z cieśniny Cezar powiada, że podróż jest długa i trudna ze względu na porę roku (*Bell. civ. I 29, 2: et a freto naves essent expectandae. Id propter anni tempus longum atque impeditum videbatur*). Wyprzedzając Pompejusza i zamierzoną przez niego inwazję na Italię, Cezar wylądował w Epirze w czasie najmniej oczekiwanym — w okresie zimy (P l u t.: *Pomp.* 65; *Caes.* 37).

Po bitwie pod Farsalos, ponieważ Katon i Scypion udali się do Afryki, Cezar, mimo, iż była to pora zimowego przesilenia dnia z nocą, a więc w porze bardzo niedogodnej dla podróży morskiej, przepłynął się na Sycylię. Poczekawszy na pomyślne wiatry Cezar przerzucił do Afryki 3 000 piechoty i niewielką liczbę jazdy. Wysadziwszy te siły na ląd, Cezar udał się po resztę wojska, a ściślej — po większą część swej armii.⁴⁰

Kilka podróży morskich zimą zanotowano w okresie późnego cesarstwa z Konstantynopola do Egiptu. Przypadki przerwanej podróży i zimowania znajdujemy w tzw. „Acta Alexandrinorum”. O warunkach przeprawy w rejonie Sycylii i Italii południowej mamy sporo informacji u Prokopiusza. Belizariusz po zajęciu Sycylii przepłynął przez Scyllę wiosną (P r o c o p.: *Bell. Goth. I 8, 1; I 7, 37*; o przeprawie floty na Sycylię — *ibid.*, III 27, 12—14). Gdy Belizariusz chciał płynąć prosto do Tarentu, na morzu rozszalała się burza, która uniemożliwiła dalszą podróż, musiał więc zawinąć do Krotonu (P r o c o p.: *op. cit.* III 28, 3). Prokopiusz notuje również przypadek rezygnacji z wysłania okrętów po żywność dla wojska i paszę dla koni w okresie przesilenia zimowego (P r o c o p.: *op. cit.* III 27, 13—14). Gdy Wizygoci zamierzali przepłynąć się do Afryki, burza zniszczyła przygotowane do podróży okręty, z których część została zepchnięta do wybrzeży Italii (O r o s i u s VII 43; J o r d a n e s: *Get.* 30, 157; 33, 173; O l y m p i o d: *Frgm.* 15 [w:] FHGr Hüller IV s. 60).

Scylla i Charybda była w starożytności symbolem niebezpieczeństwa i jako taka stała się przysłowiowa. Ciceron nazywa Charybdę żarłoczną (*vorax*), a ze Scyllą porównuje niebezpieczeństwo grożące dłużnikom.

⁴⁰ P. Groebe: *Zum Seeräuberkrieg des Pompeius Magnus (67 v. Chr.)*, „Klio” X 1910, ss. 374—389.

Żarłoczność Scylli i Charybdy jako przykład zguby człowieka wymienia Salvian. Opis Scylli i Charybdy w *Historiach* Salustiusza posłużył za wzór i znalazł wielu naśladowców. Zasluguje na uwagę mozaika z *Ste Colombe* CIL XII 5687, 17 przedstawiająca Scyllę i Odyseusza. Widnieje na niej Odyseusz stojący na statku z tarczą i włócznią oraz wynurzająca się z czeluści morskich Scylla, która w jednej ręce trzyma wiosło, drugą ściga z okrętu żeglarza, a cztery psy pożerają pozostałych trzech wiosłarzy.

Godny wzmianki jest również epigram na płaskorzeźbie przedstawiającej Odyseusza („*Année Épigraphique*” 1967, nr 85, s. 31: [Cy]clopea saxa, saevitiam Scyllae fract[amq. in g]urg[ite] pupp[im]).

O próbach przeprawy na Sycylię i ich niepowodzeniach zachowały się wiadomości w związku z proskrypcjami 43 roku przed n.e. Lucjusz Kwincjusz, jeden z proskrybowanych 43 r., próbował — jak podaje Appian — ucieczki przez morze, ale nie mogąc znieść udręki z powodu szalejącej burzy, rzucił się w otchłań. Gdy Appiusz, również proskrybowany, płynął z niewolnikami na Sycylię, zaskoczyła ich burza. Niewolnicy, którzy chcieli się go pozbyć, wsadzili go do łódki, a sami popłynęli statkiem. Przypadek miał zrządzić, że Appiusz dopłynął na Sycylię, a niewolnicy, gdy rozbił się statek, wszyscy zginęli. Przykład rozbicia się okrętu płynącego na Sycylię znajdujemy też w korespondencji Grzegorza Wielkiego.⁴¹

Gdy Spartakus był zajęty przygotowaniem do przeprawy na Sycylię, Krassus wykorzystując nader dogodne warunki terenu odciał niewolników na półwyspie Brucjum wałem i rowem. Wymienione obwarowania Krassusa, których rozmiary podaje Plutarch, miały 300 stadiów długości (ok. 54 km) i 15 stóp głębokości. Dla porównania warto nadmienić, że mur wzniesiony przez Cezara pod Dyrrachium wokół obozu Pompejusza wynosił 22,5 km długości. Appian podaje, że mieszkańcy Xanthos zniszczyli przedmieścia, ażeby Brutus nie mógł użyć domów na kwatery, a miasto otoczyli rowem o głębokości 50 stóp. Brutus uciekając się do przemocy, próbował zasypać rów, do czego nie chcieli dopuścić mieszkańcy Xanthos. Appian stwierdza, że wojsko Brutusa pracowało przy zasypywaniu dniem i nocą: „Wydawało się, że trzeba na to kilka miesięcy, a Brutus zrobił to w ciągu kilku dni.”⁴² Zestawienie tych trzech przypadków jest

⁴¹ „Acta Alexandrinorum” ed. H. Musurillo, Lipsiae 1961 (Pap. Oxy. 1242 col. II). Sallustius: *Hist.* IV Frgm. 28; J. Schmidt: *Skylla* PWRE 2 R. 5 Hbbd. col. 647—658; Nissen: *op. cit.*, Bd. I, s. 105; Appian: *Bell. civ.* IV 27; IV 51, 82.

⁴² Plutarch: *Crass.* 9; Salustius: *Hist.* IV, Frgm. 34; Münzer: *Spartakus* PWRE 2 R. 6 Hbbd. col. 1534; M. Gelzer: *Pompeius*, München 1949, s. 240; Mommsen: *Römische Geschichte*, Bd. III, s. 88; Carcopino: *op. cit.*, s. 562.

wymowne: uderza ogrom przedsięwzięcia i pośpiech, z jakim tego rodzaju roboty zostały przez wojsko wykonane. W. Hartwig i K. Stelzer uważają za rzecz niezrozumiałą, że Spartakus nie przeszkadzał Krassusowi w budowie wymienionych wyżej obwarowań. Nie dzielając ich wątpliwości należy stwierdzić, że cała uwaga Spartakusa była skierowana na organizowanie przeprawy; liczył się on — jak należy przypuszczać — z możliwościami jej realizacji.⁴³

Ustalenie zlokalizowania rowu i wałów, którymi odciął Krassus Spartakusa na półwyspie Brucjum, jest do dziś dość trudne. T. Mommsen umiejscowił je na granicy Brucjum, na wysokości Thurii, na północ od Squillace koło Castrovillari i Cassano w miejscu, gdzie półwysep ma 6 mil niemieckich szerokości. Jednak rowy Krassusa miały, według Plutarcha, 55 km długości, a od Squillace do Pizzo odległość wynosi 4 mile niemieckie. Mommsenowi potrzebny był natomiast odcinek długości 7 mil niemieckich. Tymczasem H. Nissen umiejscowił fortyfikacje Krassusa na cyplu Tiriolo na wysokości Scolacium. Za tym ostatnim opowiedział się F. Münzer, ale wtedy, jak to sam stwierdza, trzeba by długość rzymskich fortyfikacji zredukować do połowy. Hipotezę Nissena przyjął bez zastrzeżeń J. Carcopino.⁴⁴

Bardzo ciekawe koncepcje na ten temat spotykamy w starszej literaturze włoskiej, jakkolwiek powstanie Spartakusa zostało w niej poruszone mimochodem. Domenico Romanelli powołując się na tezę Logotety o świątyni Izydy w Reggio uważa za niemożliwe, ażeby Krassus mógł przeciąć obwarowaniami półwysep na całej jego szerokości, zakłada więc istnienie niegdyś jakiegoś półwyspu lub cyplu, na którym wojska Krassusa miałyby osaczyć niewolników Spartakusa. Romanelli zakłada więc istnienie półwyspu, którego dziś już nie ma. Trudności, jakie tu się piętrzą, są tym większe, że długość fortyfikacji Krassusa w różnych kodeksach przedstawia się różnie, ale Romanelli uznał lekcję 30 stadiów za najbardziej prawdopodobną.⁴⁵ Natrafiono jednak na trudności znalezienia takiej szerokości półwyspu lub półwyspu o takiej szerokości. Powołując się na kronikę z *Reggio del Politi* Romanelli przytacza tezę, według której istniał półwysep ciągnący się od Reggio w kierunku kanału sycylijskiego, a który z biegiem lat został podmyty przez fale morskie i ostatecznie w 1562 r. zniknął z mapy.⁴⁶ Inną hipotezę wysunął Bonghi, w jego

⁴³ W. Hartwig und K. Stelzer: *Spartakus und der Gladiatorenkrieg* 73—71 v. Chr., Leipzig 1919, ss. 21—22.

⁴⁴ Mommsen: *op. cit.*, Bd. III s. 88; Nissen: *op. cit.*, Bd. II, s. 946; Münzer: *op. cit.*, vol. 1534; Carcopino: *op. cit.*, s. 562.

⁴⁵ Domenico Romanelli: *Antica Topografia istorica del regno di Napoli* 1815, ss. 75—78; Logoteta: *Dissertazione sul tempio d'Isidè in Reggio*, s. 102, praca znana mi wyłącznie z Bonghiego.

rozumieniu termin ἰσθμὸς u Plutarcha oznaczałby raczej odcinek między Golfo di Squillace i Santa Eufemia. Według jego obliczeń odległość między dwiema zatokami, które tu wchodzą w grę, wynosi 20 mil rzymskich, żadna odległość nie odpowiada jednak danym przekazany przez Plutarcha, a dotyczącym długości obwarowań Krassusa. Plutarch podaje przecież ich długość na 300 stadiów, to jest 30 mil, a Salustiusz 35 mil rzymskich. Bonghi doszedł do wniosku, że dane Plutarcha są błędne, wobec czego lokalizuje obwarowania Krassusa między Messina del Torre del faro i C. S. Alessio, między którymi odległość wynosi właśnie 35 mil. Obszar, na którym znajdowały się obydwaj wojska, jest wyznaczony w rozumieniu Bonghiego miejscowościami: Squillace, Nicastro, Cosenza, Bisignano, Rossano, Cariati, Strongoli, Cotrone, Catanzaro.⁴⁷

Po fiasku przeprawy na Sycylię, Spartakus sforsował obwarowania rzymskie. Appian powiada, że Spartakus przełamał umocnienia Krassusa i uciekł w kierunku Brundizjum, dokąd podążył za nim Krassus. Bonghi zakłada, że Spartakus pomaszerował w kierunku Murano w Lukanii. Część niewolników odłączyła się od głównego trzonu i rozbiła obozowisko nad jeziorem Lukańskim, którego wody miały tę właściwość, że były na przemian to słodkie, to słone. Nissen — w ślad za Cramerem, a w oparciu o Strabona — lokalizuje wymienione jezioro w okolicach Paestum. Salustiusz (IV Frgm 38) informuje o oparach słodkich źródeł (*sapor iuxta fontis dulcissimos*), byłoby to więc dopełnienie relacji Plutarcha o właściwościach jeziora Lukańskiego. Natomiast Bonghi umiejscowił wymienione jezioro nie w okolicach Paestum, ale na obszarze między Tanagro i Sele⁴⁸, przez który biegnie *via Popilia*, i identyfikuje je z dzisiejszym *Lago di Palo*.

Podobne trudności występują w umiejscowieniu zagłady oddziałów Kastusa i Gannika. Oderwały się one od głównych sił powstańczych (podobno na skutek braku żywności), i obozowały nad rzeką *Silaris* (Sele) w Lukanii, w okolicach Paestum, a więc na obszarze dzisiejszej rzeki Silaro na granicy Lukanii i Kampanii. Frontinus podaje, że wojska rzymskie uderzyły na te oddziały i zniszczyły je pod Kalamatium i Centenna w Lukanii. Nazwa *Mons Calamatius* występuje w kodeksach obok formy *Calamarcus* i *Calamatrus*, w wydaniu Oudendorpa z 1779 r. — *Calamaticum*.

Wzgórze leżało na równinie w pobliżu Paestum. Cluver identyfikuje *Calamatio* z *Capaccio* i stąd wyprowadza *Calamatio*, *Calamatium*, *Cal-*

⁴⁶ Bonghi: *op. cit.*, ss. 51—52, przyp. 80.

⁴⁷ Bonghi: *op. cit.*, ss. 51—53.

⁴⁸ Bonghi: *op. cit.*, ss. 53, 62, Strabo VI 1, 251; Nissen: *op. cit.*, Bd. II, s. 894; Philippi Cluverii: *Italia antiqua*, s. 724; Cramer: *op. cit.*, vol. II, s. 366.

patum, *Cappacium* oraz dopatruje się tu góry, u podnóża której stoi *Capaccio vecchio*. Natomiast Antonini wyprowadza nazwę *Capaccium* z *caput aquae*, poprzestaje jednak na tym, że góra, pod którą stoi *Capaccio*, nazywała się *Calamarco* lub *Calamatio*. O ile Cluver utożsamia z *Calamatio* również miejscowość, która nosi nazwę *Catena*, to Antonini zakłada, że była to góra w odległości 2 000 metrów od *Capaccio* w kierunku wschodnim. Bonghi uważa, że *Calamatium* i *Centenna* to dwie różne góry, które jest skłonny zlokalizować między Calore, Tanagro i Sele. T. Rice Holmes umiejscowił *Calamatrum* w pobliżu źródeł rzeki *Silarus* w Lukanii, a Hugh Last — między Paestum a Wenuzją. Münzer przyjął okolice Paestum, a Gelzer tylko ogólnie wyznaczył Lukanię.⁴⁹

Tymczasem Spartakus wycofał się w góry Petilskie we wschodniej części Brucjum, a po pobiciu legata L. Kwinkcjusza i kwestora Tremelliusza Skrofy powrócił do Lukanii. Góry Petilskie stanowią grupę pasma Apenińskiego na południe od Crati, między Petelią i Konsencją. Obszary, o które chodzi w tych wydarzeniach, leżały — jak zakłada Bonghi — na południe od jeziora Lukańskiego. Jego zdaniem, Petelia i montes Petelini nie leżały zbyt daleko od jeziora Lukańskiego, a więc między Tanagro i alto Sele.⁵⁰

Plutarch tymczasem twierdzi, że niewolnicy zmusili Spartakusa, by przez Lukanię prowadził ich na Rzym. Trudno przypuścić, by jeszcze w tym okresie niewolnicy nosili się z tymi zamiarami. Obszerniej omówiłem to zagadnienie w wzmiankowanej już pracy zamieszczonej w *Annales UMCS*.

Z Brucjum Spartakus udał się znów w kierunku Brundizjum, zamierzając prawdopodobnie jeszcze raz próbować przedostania się do Grecji. Tam jednak dowiedział się o wylądowaniu M. Terencjusza Warrona Lukullusa, wobec czego wycofał się do Brucjum, w okolice Petelii. Wraca więc Spartakus znów przez Lukanię i dochodzi do ostatniej bitwy z woj-

⁴⁹ Frontinus: *Strateg.* II 4, 7, II 5, 34, lekcja kodeksów wg Scriveriusa; Cluver: *op. cit.*, s. 724; Cramer: *op. cit.*, vol. II, s. 366; Romanelli: *op. cit.*, ss. 416—417; Bonghi: *op. cit.*, ss. 65—66; T. Rice Holmes: *The Roman Republic*, vol. I, Oxford 1923, s. 387 przyp. 6; Hugh Last [w:] „*The Cambridge Ancient History*” vol. IX Cambridge 1932, s. 332; Münzer: *op. cit.*, col. 1534; Gelzer: *Licinius Crassus* PWRE Bd. XVII col. 305.

⁵⁰ Sallustius: *Hist.* III Frgm. 98; Holmes: *op. cit.*, s. 388 n.; Münzer: *op. cit.*, col. 1533; Plutarch: *Crass.* 11; *Oros.* V 24, 6; *Eutropius* VI 7, 2; *Ampelius* 45, 3; Bonghi: *op. cit.*, s. 75; Romanelli: *op. cit.*, vol. I, s. 323—325; Cramer: *op. cit.*, vol. II, s. 360—361; Cluver: *op. cit.*, s. 720; Nissen: *op. cit.*, Bd. II, s. 824; Philipp: *Silarus* PWRE 2 R. Bd. V col. 7; nad rzeką *Silarus* lokalizuje tę bitwę M. Schneider w komentarzu do *Paradoxa* Cyncerona (Leipzig 1891, s. 50) i K. Halm w komentarzu do *Werrynek* Cyncerona, Teubner 1900, s. 151 noty.

skami rzymskimi. Do Spartakusa doszły również wieści o powrocie z Hiszpanii Pompejusza. Następuje koncentracja wszystkich wojsk rzymskich do walki ze Spartakusem, który musiał zdecydować się na przyjęcie bitwy z wojskami Krassusa zanim przystąpią do akcji armie Lukullusa i Pompejusza. Także i Krassus chciał zakończyć wojnę z niewolnikami zanim przybędzie Pompejusz. Obustronne dążenia doprowadziły do bitwy, której miejsca źródła bliżej nie określają. W relacjach źródłowych występują nawet poważne różnice dotyczące obszaru, na którym doszło do bitwy. Ampeliusz wprawdzie podaje Lukanię, ale Eutropiusz Apulię, a Orozjusz ujście rzeki *Silarus*, to jest południową Lukanię. Bliższych danych niestety brak. Bonghi wnioskuje, że ostatnia bitwa miała miejsce na południe od gór Petilskich, niedaleko jeziora Lukańskiego; dodaje on, że niewolnicy Spartakusa znajdowali się w czasie bitwy po stronie północnej, w kierunku Rzymu, wojska Krassusa były usytuowane natomiast bardziej na południe. Jego zdaniem wynika to z faktu, że po klęsce zbiegowie i ci, którzy uszli cało z bitwy, natknęli się na wojska wracającego z Hiszpanii Pompejusza. Kierunek ucieczki na północ nie musi jednak świadczyć o usytuowaniu niewolników, teza Bonghiego nie znajduje tu więc uzasadnienia. Kwestią sporną jest lokalizacja Petelii. Według Mommsena jest to Petelia Bruzia, ale Bonghi uważa, że góry Petilskie i Petelia, o którą tu chodzi, musiała znajdować się między Tanagro i alto Sele. Tu jego zdaniem została stoczona ostatnia, decydująca o losach powstania bitwa, niedaleko od alto Sele, między Contursi i Laviano, na równinie S. Leonardo, lub Rocogliano. Bonghi przytacza pogląd, że owa Petelia to wieś S. Martino, zwana w XVI w. *civitas Petelia*. W konkluzji należy przyjąć, że przypuszczalne pole ostatniej bitwy leży na obszarze określonym przez Orozjusza.

Po bitwie, w której zginął sam Spartakus, część niewolników ukryła się w górach. Podzielili się oni na cztery grupy i stawiali opór wojskom rzymskim. Sześć tysięcy jeńców wziętych przez Krassusa do niewoli zawisło wzdłuż drogi od Kapui do Rzymu. Cynceron w mowie przeciwko Werresowi wymienia ograbienie przez niewolników miasta *Tempa* w Brucjum nad morzem Tyrreńskim, nad zatoką Golfo Vibonese.⁵¹

Tymczasem powracający z Hiszpanii Pompejusz — według danych przekazanych przez Plutarcha — natknął się na oddział niewolników, którzy po klęsce i śmierci Spartakusa na południu Italii, przedzierali się na północ. Miejsce tego starcia lokalizuje tylko Ampelius, który podaje, że

⁵¹ Cicero: *In Verrem* I 15, 39; Strabo VI 1, 5; Plinius: *NH* III 5 (10), 72; *Itinerar. Ravenn.* 4, 31, Mommsen: *Über die Unteritalien...*, s. 290; Romanelli: *op. cit.*, ss. 33—36; Nissen: *op. cit.*, Bd. II, s. 829; *Tempa* była znana z eksportu wina, Nissen: *op. cit.*, Bd. II, s. 930; Miller: *Itineraria*, s. 369; Cramer: *op. cit.*, vol. II, s. 417, 419.

było to w Etrurii: *In Lucania a Crasso, in Etruria a Pompeio opprimuntur*. Carcopino przyjmuje również Etrurię jako miejsce zniszczenia wymienionej grupy niewolników przez Pompejusza, podczas gdy Siergiejew umiejscawia to starcie w Alpach, na co nie mamy żadnego oparcia w źródłach. Carcopino zakłada, że oddział zniszczony przez Pompejusza jest identyczny z niewolnikami, który złupili Tempse i nastraszyli Vibo Walencję.⁵²

Prócz wymienionych, resztki oddziałów Spartakusa utrzymały się w górach nawet do 62 r. przed n.e. w okolicach Thurii, gdzie spotykamy ich w jednych szeregach z niedobitkami Katyliny. Zostali oni ostatecznie wyniszczeni przez ojca Oktawiana w 62 r., jak to podaje Swetoniusz.

ZAKOŃCZENIE I WNIOSKI

Trudności, jakie wyłoniły się przy lokalizacji nawet najważniejszych wydarzeń powstania Spartakusa, rzucają światło na charakter i stan źródeł, którymi rozporządzamy. Poza nielicznymi wyjątkami umiejscowienie poszczególnych momentów wojny z niewolnikami nie jest możliwe. Wynikają stąd rozbieżności w historiografii powstania Spartakusa, często trzeba poprzestać na hipotezach. Wymienione kłopoty wzrastają wskutek rozbieżności dotyczących danych liczbowych, podanych w tradycji rękopiśmiennej naszych źródeł, odległości, itp. Jeśli nawet uznać przyjęte powszechnie koniektury, to próby znalezienia tego rodzaju odległości kończą się zazwyczaj niepowodzeniem. Niekiedy nieocenioną pomocą są stare nazwy topograficzne. W przekonaniu, że niektóre nazwy przetrwały poprzez wieki, autor sięgnął do starych opisów geograficznych Antoniego i Cluveriusa, którzy z większym lub mniejszym powodzeniem próbowali zlokalizować poszczególne wydarzenia. Autor wiele zawdzięcza studiom Ruggiero Bonghiego, który sporo miejsca poświęcił kwestiom topograficznym powstania Spartakusa.

Zdaje się nie ulegać wątpliwości, że tradycja Plutarcha o schronieniu się zbiegów z Kapui na Wezuwiuszu, jest zgodna z prawdą, chociaż hipoteza G. Rathkego, według którego pierwszym etapem były *Acerrae*, jest bardzo sugestywna. Badania nad stratyografią obszarów rejonu neapolitańskiego odsłoniły warstwy pochodzenia wulkanicznego, co świadczy o tym, że *mons Vesuvius* (dziś Somma) był w czasach prahistorycznych czynnym wulkanem. Skorupy mięczaków morskich dowodzą znów, że wulkan znajdował się pod wodą.

---

⁵² Ampelius 45, 3; Sueton. *Aug.* 3; Gelzer: *op. cit.*, col. 305; Carcopino: *op. cit.*, s. 564; W. S. Siergiejew: *op. cit.*, s. 272.

Kwestią sporną jest lokalizacja *Salinae*, pod którymi jesienią 73 r. przed n.e. Spartakus napadł na Waryniusza. Nazwa *Salinae* jest poświadczona inskrypcyjnie. Przyjmuje się, że są to *Salinae Herculeae*. Na większe trudności napotykamy jednak w umiejscowieniu *Anni Forum*, którego nie znajdujemy w żadnym, (poza Salustiuszem) źródle, uwzględniając także itineraria. Utożsamienie przez W. Hartwiga *Anni Forum* z *Forum Popilii* nie znalazło uznania. Możliwe, że zostało ono zniszczone w okresie wojen domowych, na co słusznie zwrócił uwagę G. Rathke; w każdym razie nie znajdujemy podstaw do korekty tekstu Salustiusza.

Należy przyjąć, że droga powrotna Spartakusa wiodła tym samym szlakiem, którym poszedł on na północ. Tezę o próbie zaatakowania Rzymu, jakkolwiek ostatnio zaakceptował ją J. P. Brisson, odrzucam jako nieprawdopodobną. Powrót Spartakusa z doliny nadpadańskiej skłania do ponownego zajęcia się Italią południową, gdzie doszło do rozstrzygających zmagania z wojskami Krassusa i gdzie powstanie wygasło. W centrum uwagi znajduje się tu półwysep Brucjum i próba przeprawy na Sycylię. Zebrane i wykorzystane dane dotyczące zarówno warunków przeprawy, jak i nieudanych prób podróży na Sycylię przez cieśninę Messyńską, są ilustracją trudności, jakie napotkał Spartakus.

Spośród wszystkich hipotez dotyczących lokalizacji fortyfikacji Krassusa na półwyspie Brucjum najbardziej prawdopodobna wydaje mi się sugestia Bonghiego, który umiejscowił je na obszarze wyznaczonym miejscowościami Squillace, Nicastro, Cosenza, Catanzaro. Wiele kłopotów sprawia lokalizacja Kalamatrum i Centenny, gdzie miały zginąć oddziały Kastusa i Gannika. Sięgnięcié do starych nazw topograficznych i tradycji w oparciu o Cluvera skłania do przekonania, że jego sugestie dotyczące utożsamiania Kalamatrum z Capaccio są trafne. Jakkolwiek tu opowiadam się za Cluverem i Antoninim, to jednak należy uznać zastrzeżenia Bonghiego, według którego nie wolno stawiać znaku równości między miejscowościami Kalamatrum i Centenna. Zlokalizowanie ostatniej bitwy, w której zginął Spartakus, wobec braku bliższych danych jest wręcz niemożliwe. Orozjusz, który podaje ujście rzeki *Silarus*, a więc południową Lukanię, zdaje się reprezentować dobrą tradycję. Zresztą większość historyków przyjmuje, że przypuszczalne miejsce ostatniej bitwy leży w obszarze wskazanym przez Orozjusza.

РЕЗЮМЕ

Опираясь на традиционные источники и гипотезы, выдвинутые в историографии, автор рассматривает проблемы топографии восстания Спартакса. До сих пор существует много спорных вопросов, а трудности в

установлении маршрута перехода Спартака огромны. В статье принимаются во внимание вопросы снабжения и жилищные условия восставших, которые оказали непосредственное влияние на ход восстания. В исследованиях были использованы также данные литературы, относящейся к позднему периоду Римской империи, к которым ученые обычно обращаются очень редко, хотя они являются ценным источником для топографии Италии. Начатые еще во времена существования Империи работы по осушению болот, построенные у подножья Альп дороги — все это значительно изменило полевые условия в северной части Италии по сравнению с временами республики, т. е. с периодом восстания Спартака.

Сначала автор останавливается на следующем вопросе: могли ли беглецы после бегства из Капуи спрятаться на Везувии и был ли в это время вулкан действующим. В результате исследований стратиграфии районов Неаполя и его окрестностей были обнаружены пласты земли вулканического происхождения, что свидетельствует о том, что *mons Vesuvius* (теперь Сомма) был в доисторические времена действующим вулканом, а наличие раковин в вулканическом слое свидетельствует о том, что он находился под водой. Спорным вопросом является также нахождение Салине, под которым осенью 73 г. Спартак напал на Вариния. Все считают, что это *Salinae Herculeae*. Приведенная Салюстием местность Анни Форум не фигурирует в других источниках, поэтому Гартвиг принял Форум Полили (*Forlimpopoli*) при *via Appia* в Лукании, внося тем самым поправку в текст Салюстия. Автор поддерживает замечание Ратке, который считает, что установление местонахождения этой местности невозможно, оставаясь, однако, при названии Салюстия; во время гражданской войны многие местности были уничтожены и факт, что название Анни Форум не фигурирует ни в каких других источниках, не является обособленным.

В связи с битвой под Мутиной и предполагаемой переправой через Альпы, автор рассматривает также географические и климатические условия районов, лежащих у подножья Альп (см. статью „Отступление Спартака и неудача переправы на Сицилию“, опубликованную в *Annales* Университета им. Марии Кюри-Склодовской, серия F, том V, 1960). Мы не знаем, в какое время года Спартак очутился в Галии Предальпийской после битвы под Мутиной; трудно также сказать, какими были те трудности, которые склонили его к возвращению на юг. Одно не вызывает сомнений — Спартак вернулся на юг, чтобы вырваться из Италии. Маршрут обратной дороги на юг был, вероятно, тем самым, который привел его к Альпам. Автор отбрасывает тезис об атаке на Рим, тогда бы Спартак вынужден был перейти Аппенины.

На юге Спартак разбивает лагерь в Лукании, тогда как Красс защи-

щает на границе Кампании и Лукании дорогу на Рим. Передовые отряды Красса находились на границе Кампании и Пицены. Потом Спартак через Луканию пошел по направлению к морю, т. к. ожидал помощи от пиратов. После неудачной переправы в Грецию Спартак вернулся в Луканию. По Аппиану, здесь Спартак хотел перебраться в Самниум, но принимая во внимание свои потери после битвы с Крассом, отказался от этих планов.

Автор рассматривает также условия переправы на Сицилию. Спорным вопросом является вопрос размещения укреплений Красса. Из всех гипотез о их местонахождении на острове Бруттий автор считает наиболее правдоподобной предположение Бонги, который разместил на территории таких местностей как Скиллас, Никастро, Косенца, Катанзаро. После возвращения в Луканию часть рабов, вследствие продовольственных трудностей, разбила лагерь над Луканским озером, которое (по Ниссену) находилось в окрестностях Пестум. Красс уничтожил этот отряд под Каламатрой и Центенной (по Фронтину). Автор представляет взгляды Ключера, Антонини, Холмеса, Ласта, Мюнзера и Бонги на тему местонахождения вышеперечисленных географических названий. Это определение является очень трудным. Принимая во внимание старые географические названия и традиции, автор считает отождествление Ключером Каламатры с Каппачио очень удачным. Спорным также является место последней битвы, в которой погиб Спартак. Вследствие отсутствия каких-либо данных, его установление просто невозможно. Орозий считает, что этим местом было устье реки Силарий, т. е. южная Лукания, также считает Ампелий, но Евтропий Апулию. Бонги считает, что после последней битвы следует искать на юге от Петильских гор, недалеко от Луканского озера. Большинство историков, однако, согласно с мнением Орозия.

R É S U M É

En s'appuyant sur la tradition de sources et sur les hypothèses avancées dans la historiographie, l'auteur discute les problèmes de topographie de la révolte de Spartacus. Les difficultés de localiser et de tracer l'itinéraire d'écoulement de Spartacus sont considérables et il y a bien de questions en litige. L'article prend en considération le problème du ravitaillement en vivres et les conditions de lieu qui exerçaient une influence immédiate sur le cours de la révolte. On a utilisé les données de la littérature de l'époque tardive de l'Empire romain, auxquelles on renvoie d'ordinaire rarement et lesquelles constituent une source de valeur pour la topographie de l'Italie, bien que les travaux de drainage des

marécages commencés à l'époque d'empire, surtout les routes construites dans la région cisalpine, ont changé en degré très considérable les conditions de terrain en Italie de nord en comparaison de celles du temps de la république, c'est-à-dire de l'époque de la révolte de Spartacus.

Au commencement l'auteur réfléchit à la question du Vésuve, sur lequel les évadés se seraient mis à l'abri après leur fuite de Capoue. Les investigations de stratigraphie de terrains de la région de Naples ont révélé des couches d'origine volcanique, ce qui prouve que *mons Vesuvius* (aujourd'hui Somma) était aux temps préhistoriques un volcan actif, et les valves de mollusques dans la couche volcanique prouveraient qu'il se trouvait sous l'eau. La question en litige est la localisation des Salinae auprès desquelles Spartacus attaqua Varinius en automne du 73. On admet que ce seraient Salinae Herculeae. La localité Anni Forum, nommée par Salluste ne se trouve pas dans les autres sources, par conséquent Hartwig admet Forum Popilii (Forlimpopoli) près de via Appia à Lucanie, en corrigeant par ce seul fait le texte de Salluste. L'auteur accepte les observations de G. Rathke qui, tout en reconnaissant que l'identification de la localité nommée ci-dessus n'est pas possible, se tient cependant ferme à la dénomination donnée par Salluste; bien des localités étaient détruites à l'époque des guerres civiles et le fait que le nom Anni Forum ne se trouve pas dans aucunes autres sources, les itinéraires y compris, n'est pas isolé.

En connexion avec la bataille à Mutine et le passage à faire par les Alpes l'auteur discute les conditions géographiques et climatiques des régions sous-alpines en renvoyant cependant à son étude publiée dans Annales UMCS (Sectio F, vol. XV 1960) *Odwrót Spartakusa i fiasco przeprawy na Sycylię* (Le recul de Spartacus et le fiasco du passage en Sicile). Nous ne savons pas en quelle saison, après la bataille à Mutine, Spartacus s'est trouvé en Gaule Cisalpine, il est aussi difficile à dire si des obstacles qu'il y avait rencontrés l'ont décidé à retourner au midi et de quel genre étaient ces difficultés? C'est sûr qu'il s'est décidé à retourner au midi pour chercher la route de parvenir à quitter l'Italie. La route de retour conduisait probablement par le même tracé, par lequel il s'est rendu vers les Alpes. L'auteur rejette la thèse de la tentative d'attaquer Rome, en ce cas d'ailleurs Spartacus aurait dépassé les Apennins.

Au sud Spartacus campait en Lucanie, tandis que Crassus, à la frontière de la Campagne et de la Lucanie, protégeait la route vers Rome. L'avant-garde de Crassus stationnait à la frontière de la Campagne et du Picenum. Par la Lucanie Spartacus s'est rendu vers la mer en attente de l'aide de la part des pirates. Après le fiasco du trajet à Grèce Spartacus retournait en Lucanie. Selon Appien il se proposait de se déplacer au

Samnium, mais après les pertes subies dans les luttes avec les troupes de Crassus il renonça à ses desseins.

En connexion avec la tentative de Spartacus de se frayer un passage à Sicile l'auteur discute les conditions du trajet. La question en litige c'est la localisation des fortifications de Crassus. Parmi les hypothèses concernant leur localisation sur la péninsule Brutium l'auteur croit la plus probable la suggestion de Bonghi qui les a localisées sur le terrain marqué par les localités Squillace, Nicastro, Cosenza, Catanzaro. Après l'insuccès du trajet à Sicile et le retour en Lucanie, une partie des esclaves, à cause des difficultés de pourvoir à la subsistance, établit son camp auprès du lac de Lucanie que, suivant Nissen, on a localisé dans la région de Paestum. Selon Frontinus Crassus a détruit ce détachement d'esclaves à Calamatrum et Centenna. L'auteur réfère les opinions concernant la localisation de susdites noms géographiques avancées par Cluver, Antonini, Holmes, Last, Münzer et Bonghi. Elles prouvent que leur localisation est difficile. Le renvoi aux anciens noms topographiques et à la tradition, selon Cluver, convaincu que son identification de Calamatrum avec Capaccio est juste. En litige est aussi la question du lieu de la dernière bataille où périt Spartacus. Sa localisation en absence des données plus précises est presque impossible. Orose indique l'embouchure du fleuve Silarus, ainsi donc la Lucanie méridionale, Ampelius le suivant répète le même; mais Eutropius indique l'Apulie. Bonghi croit que le champ de la dernière bataille on doit chercher au sud des montagnes Petilles, non loin du lac de Lucanie. La plupart des historiens admettent que le lieu de dernière bataille se trouve dans le terrain indiqué par Orose.